АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ
журналына әлавә

Бакы — 1962

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Дөрдүнҹү (36-чы) бурахылыш

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

Бакы—1962

2858

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

МҮНДӘРИЧАТ

Сәh.

Мирзә Фәтәли Ахундовун анадан олмасынын 150 иллији

Көркәмли јазычы, материалист философ, ичтимаи хадим . . . 3
М. Чәфәр — М. Ф. Ахундовун көрүшләриндә муасирлик . . . 12
Е. М. Әлибәјзадә — М. Ф. Ахундовун драм әсәрләринин дили һаггында . . . 23
С. Һүсејнов — М. Ф. Ахундов вә Сејид Әзим Ширвани . . . 41
А. Бабајев — М. Ф. Ахундовун нәзәри-тәнгиди әсәрләринин тәдриси һаггында . . . 53
З. Сәмәдов — IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән . . . 65
А. Гурбанов — Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси вә онун тәдрисинә даир . . . 71
Ә. Рәчәбов — Әли Бајрамлы, Сабирабад вә Имишли рајонларында дил-әдәбијјат дәрсләринин тәдриси вәзијјәтинә даир . . . 78
К. Кәримов — Орта мәктәбдә мүрәккәб чүмләнин тәдриси саһәсиндә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән . . . 98
Иллик мүндәричат . . . 110

МИРЗӘ ФӘТӘЛИ АХУНДОВУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН

150 ИЛЛИЈИ

КӨРКӘМЛИ ЈАЗЫЧЫ, МАТЕРИАЛИСТ ФИЛОСОФ, ИЧТИМАИ ХАДИМ

Азәрбајчан драматуркијасынын вә театр сәнәтинин баниси, көркәмли ичтимаи хадим М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 150 иллији бу илин октјабрында тамам олур.

Инсанпәрвәрлик, сүлһ, азадлыг, халгларын тәрәггиси идејаларыны өз јарадычылығында тәрәннүм едән көркәмли јазычы, материалист философ вә ичтимаи хадим М. Ф. Ахундовун јубилеји, Үмумдүнја Сүлһ Шурасынын Стокһолмда кечирилмиш сессијасынын гәрарына әсасән мәдәнијјәт саһәсиндә әламәтдар јубилејләрдән бири кими гејд олунур.

Совет Сүлһү Мүдафиә Комитәси илә ССРИ Јазычылары Иттифагы бу әламәтдар тарихи күнү Москвада бирликдә гејд едәчәкләр. Совет Иттифагынын дикәр шәһәрләриндә дә јубилеј илә әлагәдар олараг бир сыра тәдбирләр кечирилир. Бу јубилеји харичи өлкәләрин сүлһү мүдафиә комитәләри дә гејд едирләр.

Бу тарихи күн мүнасибәти илә тәшкил едилмиш республика јубилеј комитәси бөјүк иш апармыш вә апарыр.

Даим халга бағлы олан, онун мәдәни вә ичтимаи һәјатында мүһүм рол ојнајан көркәмли шәхсләрин, о чүмләдән јазычыларын јубилејләрини кечирмәк Вәтәнимиздә көзәл бир ән'әнә һалыны алмышдыр.

Бу чәһәтдән көркәмли маарифпәрвәр, материалист мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 150 иллик јубилеји дә хүсусилә бөјүк ичтимаи, мәдәни әһәмијјәтә маликдир.

XIX әсрдә Азәрбајчанын ичтимаи вә елми фикир инкишафы тарихиндә М. Ф. Ахундовун фәалијјәти јени вә парлаг бир сәһифә ачмышдыр. О, өлмәз әсәрләри илә чәһаләтә, мөвһумата, ислам нининә гаршы чидди вә кәскин мүбаризә апармышдыр.

М. Ф. Ахундов доғма Азәрбајчан халгыны тәрәгги вә инкишаф јолуна чыхармаға, һәмишәлик олараг ону рус халгы илә бирләшдирмәјә, бу халглар арасында мөһкәм достлуг вә гардашлыг әлагәләри јарадылмасына чалышмышдыр. М. Ф.

Ахундов халгларын достлуг вә гардашлығына дүшмән олан ислам дини вә фанатизм әлејһинә кәскин мүбаризә апармышдыр. О, зәһмәткеш күтләләри әсарәт вә чәһаләтдә сахлајан Иран вә Түркијә зүлмкарларыны ифша етмиш вә буну өлмәз әсәрләриндә әкс етдирмишдир.

Азәрбајчанын мәшһур әдиб вә мүтәфәккири М. Ф. Ахундов Нуха шәһәриндә анадан олмушдур. Мирзә Фәтәли 8 јашына гәдәр валидејни илә јашамыш, сонра јахын гоһумларындан Ахунд Һачы Әли Әскәрин һимајәсинә кечмишдир. Ахунд Һачы Әли Әскәр балача Фәтәлини руһани һазырламаг истәдијиндән она илаһијјатдан дәрс вермиш, әрәб вә фарс дилләрини өјрәтмиш, Шәрг мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш етмишдир.

Балача Фәтәли дин вә илаһијјат дәрсләрини өјрәндикчә онун бошлуғуну, чүрүклүјүнү анламыш, онда динә вә руһанилијә гаршы нифрәт ојанмышдыр. Мирзә Фәтәлинин шаир вә мүтәфәккир Мирзә Шәфи Вазеһ илә танышлығы онун фикри инкишафына бөјүк тә'сир етмишдир. Бу һагда әдиб тәрчүмеји-һалында јазыр ки, «Бу тарихә гәдәр мән фарс вә әрәб дилини охумагдан башга бир шеј билмирдим вә дүнјадан хәбәрсиздим....

Кәнчә мәсчидинин һүчрәләриндән бириндә бу вилајәт әһалисиндән Мирзә Шәфи адлы бириси јашајырды. Бу адам нөвбәнөв елмләрдән башга, нәстәлиг[1] јазысыны да чох јахшы јазырды...

Бу, һәмин Мирзә Шәфидир ки, Алманија мәмләкәтиндә онун һәјаты вә фарсча ше'рдә малик олдуғу фәзиләти һаггында мә'лумат јазырлар... Мән, ...бу шәхсин јанына кедиб нәстәлиг јазысынын мәшгини едирдим. Бир күн бу мөһтәрәм шәхс мәндән сорушду:

— Мирзә Фәтәли, елмләри тәһсил етмәкдән мәгсәдин нәдир?

Чаваб вердим ки, руһани олмаг истәјирәм.

Деди: Сән дәхи ријакар вә шарлатанмы олмаг истәјирсән?

Тәәччүб еләдим вә һејрәт етдим ки, бу нә сөздүр! Мирзә Шәфи мәним һалыма бахараг деди:

— Мирзә Фәтәли, өз һәјатыны бу гара күруһун ичәрисиндә пуч етмә! Башга бир мәшғулијјәт гәбул ет!.. Бу һадисәдән сонра руһаниликдән нифрәт етдим вә өз фикрими дәјишдирдим».

Көрүндүјү кими, кәнч Фәтәлинин ислам дини тә'сирин-

[1] Нәстәлиг—көһнә әрәб әлифбасы илә јазылан хәт нөвүдүр.

дән гуртарыб, мүасир елмләри тәһсил етмәјә башламасында онун јахын досту вә мүәллими Мирзә Шәфинин бөјүк ролу олмушдур. Одур ки, М. Ф. Ахундов өз мүәллиминин бу нәчиб хүсусијјәтини өмрү боју бөјүк бир һөрмәтлә хатырламышдыр.

Бу һадисәдән сонра Мирзә Фәтәли дүнја мәдәнијјәтини мәнимсәмәк вә Азәрбајчан халгыны мүасир мәдәни тәрәгги јолуна вә сәвијјәсинә чыхармаг уғрунда мүбаризә апармышдыр. Бу мәгсәдлә о, тәрәггипәрвәр ичтимаи фикир вә идејалары тәблиғ едир вә инсанлары бу саһәдә көрүләчәк ишләрә тәшвиг етмәк үчүн әдәби-бәдии јарадычылығы, тә'сирли, мүбариз бир васитәјә чевирирди.

М. Ф. Ахундов өзүнүн кениш мүталиәси, сәјаһәтләри вә дәрин һәјати мүшаһидәси илә јарадычылығыны даһа да зәнкинләшдирир. О, дөвләт мәсәләсиндә мүтләгијјәтин әлејһинә олуб демократик идарә үсулуну, халгларын бәрабәрлик вә гардашлығыны, милли истиглалијјәт вә азадлығыны мүдафиә едир. Бөјүк һәвәс вә тәшәббүслә һәјата атылан бу алим вә јазычынын әдәби фәалијјәти чох сәмәрәли, долғун вә мәзмунлу олмушдур.

М. Ф. Ахундов илк јарадычылыг фәалијјәтини ше'р јазмагла башламышдыр. О, ше'рләрини Азәрбајчан вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Шаирин архивиндә онун мүхтәлиф мөвзуларда 50-јә гәдәр мәнзум парчасы вардыр. Һәләлик онун илк мәтбу ше'ри 1837-чи илдә јазмыш олдуғу «Пушкинин өлүмүнә Шәрг поемасы»дыр.

Мә'лумдур ки, чар I Николај Пушкинин Дантес тәрәфиндән өлдүрүлмәсини тәшкил етмиш вә һәјата кечирмишдир. Мирзә Фәтәли бу поеманы А. С. Пушкинин фачиәли өлүмүнә һәср етмишдир.

Кәнч шаир бу поемада Пушкинә бөјүк гијмәт верәрәк јазыр: «Ломоносов өз тәб'инин көзәллији илә нәзм евини бәзәди, Пушкинин хәјалы исә орада гәрар тутду. Әкәр Державин сөз мүлкүнү тутдуса, о мүлкүн һөкмраны вә низама саланы Пушкин олду. Карамзин үрфан шәрабындан бир чам долдурду, лакин о шәрабы долу касадан ичән Пушкин олду».

Поема маһир бир уста гәләми илә јазылмыш вә 1837-чи илдә «Московски наблјудател» мәчмуәсинин 11-чи нөмрәсиндә дәрч олунмушдур.

М. Ф. Ахундовун јаздығы ше'рләрдә дәрин вә долғун ичтимаи бир мә'на вардыр.

М. Ф. Ахундов Азәрбајчанда драматуркијанын вә театр сәнәтинин банисидир. О, 1850—1855-чи илләрдә јаздығы 6 мәшһур комедијасы илә Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгиди

реализм вә драматуркијанын әсасларыны гојмуш вә бир сыра елми-тәдгиги мүлаһизәләри илә драматуркија саһәсинин бә'зи чәһәтләрини изаһ етмишдир. Ахундовун драм јарадычылығы үзәриндә о заманкы Тифлис мәдәни мүһитинин, рус драматуркијасынын мүсбәт вә мүтәрәгги тә'сири олмушдур. Онун сәһнә әсәрләриндә дәрин реализм, долғун ичтимаи мәзмун вардыр. О, «типик шәраитдә типик характерләр» јаратмышдыр. Бөјүк драматургун драм әсәрләринин гијмәтли чәһәтләриндән бири дә одур ки, о, кениш күтләләрин анлаја биләчәји садә вә ајдын бир дилдә јазмышдыр. Сәһнәјә чыхардығы ајры-ајры типләри өз тәбии дили илә данышдырмыш, сүн'илијә вә уjдурмалара јол вермәмишдир. Буна көрә дә онун комедијаларындакы ачы күлүш инсанларын әхлагына тә'сир едәрәк онларын тәрбијәләнмәсиндә бөјүк рол ојнајыр.

Бөјүк драматург өзүнүн сәһнә әсәрләриндә реал һәјаты, халг һәјатынын керчәк сәһнәләрини көстәрмәји әсас шәрт һесаб етмишдир. О, сәһнә васитәсилә халгын көзүнү ачмаг, тәрәгги јолуну она көстәрмәк, динә, мөвһумата, чәһаләтә, зәрбәләр ендирмәк мәгсәдини изләмишдир. Онун комедијалары халг һәјатынын чанлы сәһнәләридир. Бу әсәрләр мүасирлик руһу, тәрәгги идејасы илә ашыланмыш әсәрләрдир.

Әдибин драм јарадычылығына кечмәсинин әсас сәбәби өзүнүн гејд етдији кими, театр васитәсилә халгыны ирәли, ишыглы, маариф јолуна апармаг иди. Онун өз драм јарадычылығы үчүн комедија нөвүнү сечмәси, бир реалист кими тәнгидә гијмәт вермәси илә әлагәдардыр. О, тәнгиди мүасир чәмијјәтин ејбләри илә мүбаризәдә ән көзәл бир васитә кими гијмәтләндирирди.

М. Ф. Ахундов јаздығы комедијаларында дөврүндәки һијләкәр моллалары, гулдур бәјләри, әдаләтсиз вә рүшвәтхор чар чиновникләрини, хәсис, јалтаг тачирләри чидди ифша вә тәнгид атәшинә тутмушдур.

О, «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» әсәриндә феодализм вә дин әлејһинә чыхараг бу чәмијјәтдәки мәнфи адамларын тәсвирини вермишдир. Әсәрдә, дин пәрдәси алтында халгы алдадан фырылдагчы Молла Ибраһимхәлил вә онун достлары тәнгид олунурлар.

«Һекајәти-Мүсјө Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» әсәриндә мүәллиф динә, фанатизмә, чадукәрлијә гаршы чыхыр.

«Һачы Гара» комедијасында хәсис бир тачирин—Һачы Гаранын типик сурәти тәсвир олунур.

«Мүрафиә вәкилләринин һекајәти» әсәриндә тәк-тәк һүгуг мәһтәкирләринин мәнфәәтини тәмсил едән ганун, даһа доғрусу, ганунсузлуг тәсвир едилир вә с.

М. Ф. Ахундовун п'јесләриндә дәрин реализм, долғун ичтимаи мәзмун әсас јер тутур. Бундан башга о, бу әсәрләриндә сатира вә јумору әсас васитә кими ишләтмишдир. Јери кәлмишкән ону да демәлијик ки, М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә сатира јумордан даһа гүввәтли вә даһа кениш јер тутур. Мүәллиф охучу вә ја тамашачыја гуру, бош нәсиһәт етмир; һәр һансы бир һадисәни елә бир шәкилдә чатдырыр ки, охучу вә ја тамашачы өзү ондан лазыми нәтичә чыхарыр, ибрәт алыр. Бөјүк драматургун јарадычылығында күлүшүн дәрин ичтимаи мә'насы вардыр. Бу мә'на ондан ибарәтдир ки, биз драматургун ајры-ајры типләринә күлдүјүмүз заман бунларын хасијјәтиндә чәмијјәт ичәрисиндәки ичтимаи ејбләрә күлмүш олуруг.

М. Ф. Ахундов мүтләгијјәт һакимијјәтинин амансыз дүшмәни олмушдур. 1848-чи ил Франса ингилабы Русијанын вә бүтүн дүнјанын габагчыл адамлары кими бөјүк драматургун да нәзәрини өзүнә чәлб етмишдир. О да көркәмли рус демократлары Белински, Кертсен кими бу ингилаба дәрин бир рәғбәт бәсләмишдир.

М. Ф. Ахундов драм әсәрләри илә јанашы олараг нәср әсәрләри дә јазмышдыр. Онун 1857-чи илдә јазмыш олдуғу «Алданмыш кәвакиб» адлы повести нәср тарихимиздә бөјүк бир јенилик јаратмышдыр. Бу повест ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссәдә I Шаһ Аббасын вә вәзирләринин әһвалаты нағыл олунур. Бу һиссәдә мүәллиф Иран феодал мүтләгијјәт үсули-идарәсини, ислам дини вә фанатизминин чүрүклүк вә бошлуғуну ифша вә тәнгид едир.

Икинчи һиссәдә исә I Шаһ Аббас кими залым бир падшаһын һөкумәт башындан говулмасы вә Јусиф Сәррач кими халг ичәрисиндән чыхмыш ағыллы, тәдбирли, өлкәнин гејдинә галан бир шәхсин шаһлығa кечмәсини тәсвир едир. Јусиф Сәррач ағыллы, бачарыглы, халгыны севән, онун тәрәггиси үчүн чалышан бир һөкумәт нүмајәндәсидир. О, тахта чыхан кими бөјүк ислаһат апарыр, мәктәбләр, хәстәханалар ачдырыр, јоллар чәкдирир. I Шаһ Аббасын ағыр веркиләрини, вәһши чәзаларыны арадан галдырыр. Вилајәт һакимләринә халг илә инсан кими рәфтар етмәк һаггында көстәришләр верир. Халгын күзәраныны јахшылашдырмаг мәгсәди илә јени верки ганунлары гојур.

Лакин бу чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов чәмијјәтин истеһсал гүввәләри илә истеһсал мүна-

сибәтләри арасында дәјишиклик олмадан онун гурулушуну дәјишдирмәк мүмкүн олмадығыны көрә билмәмишдир.

Бөјүк мүтәфәккир 1857-чи илдән сонра өз јарадычылығыны башлыча олараг јени әлифба, фәлсәфә вә тәнгидә һәср етмишдир.

М. Ф. Ахундов бәдии вә фәлсәфи әсәрләр вә ичтимаи мәгаләләрдән башга нәср, ше'р вә драм, бәдии дил һаггында бир сыра тәнгиди-нәзәри мәгаләләр дә јазмышдыр.

Республика Елмләр Академијасынын әлјазмалары фондунда М. Ф. Ахундовун архивиндә 1300-дән чох әлјазмасы, һабелә онун һәјаты, јарадычылығы вә ичтимаи фәалијјәтинә аид материаллар сахланылыр.

М. Ф. Ахундов материалист дүнјабахышлы бир мүтәфәккирдир. О, јазычыдан реализмин әсас тәләбләриндән олан үмумиләшдирмә принсипини, ичтимаи һәјатын хүсуси һадисәләрини дејил, үмуми вә ән характерик һадисәләрини тәсвир етмәји тәләб едирди. Бундан башга о, јазычыдан һәјата фәал мүнасибәт бәсләмәји, халгын мәнафејини дујмағы, һадисәләрин үмуми ахынына ујмамағы лазым билирди.

М. Ф. Ахундов јазычыдан тәләб едирди ки, ичтимаи һәјатдан елә үмуми һадисәләри сечсин ки, онда мүәјјән бир мәзмун вә идеја истигамәти олсун.

Көркәмли алимин үмуми фәалијјәтиндә әрәб әлифбасыны дәјишдирмәк һаггындакы мүбаризәси бөјүк јер тутур. О, 20 илдән артыг бу јолда чалышмышдыр. Бу әлифбанын әввәл ислаһы, сонра исә тамамилә јени әлифба илә әвәз олунмасы үчүн бөјүк вә кәркин әмәк сәрф етмишдир. Лакин, чох тәәссүф олсун ки, фанатик ислам дүнјасында онун бу көзәл тәшәббүс вә арзулары һәјата кечмәмишдир.

Ахундов бир маарифчи олараг Јахын Шәрг халгларынын, һабелә өз халгынын һәртәрәфли инкишафыны, мүасир елм, техника вә сәнајејә малик олмасыны истәјирди. Бунун үчүн исә һәр шејдән әввәл халгынын елликчә савадланмасы лазым кәлирди. Әрәб әлифбасы исә бу савадланма ишиндә бөјүк бир чәтинлик тәшкил едирди. О дејирди ки, «һазыркы ислам әлифбасыны дәјишдирмәкдән мәгсәдим будур ки, елм вә сәнаје тә'лими асанлашсын».

М. Ф. Ахундов Шәрг халгларынын мәдәни һәјата гәдәм гојмаларыны һәмишә арзулајыр вә өз мәгаләләриндә бу халглары рус мәдәнијјәтини мәнимсәмәјә чағырырды. Бүтүн бунларын һәллиндә ән әсаслы әлифба мәсәләси олдуғуну гејд едәрәк јазырды ки, дәмир јолу вачибдир, лакин көһнә јазыны дәјишдирмәк ондан да вачибдир. Телеграф вачибдир, лакин көһнә јазыны дәјишдирмәк ондан да вачибдир. Чүнки бүтүн ишләрин бүнөврәси елмдир. Елм дә ки, јазынын асанлығындан асылыдыр[1].

М. Ф. Ахундовун јени әлифба һаггындакы фикир вә тәклифләри дүнјанын, демәк олар ки, бир чох өлкәләринин алим вә габагчыл адамлары тәрәфиндән бәјәнилдисә дә, лакин о заман һеч бир нәтичә вермәди.

Бөјүк мүтәфәккир Азәрбајчан дилинин сафлығы вә тәбиилији уғрунда да јорулмадан мүбаризә апармыш, фарс вә османлы дилләринин дилимизә олан мәнфи тә'сири әлејһинә чыхмышдыр.

М. Ф. Ахундовун тәнгиди вә фәлсәфи әсәрләри ичәрисиндә «Кәмалуддөвлә мәктублары» Азәрбајчанын ичтимаи фикир тарихиндә јени, јүксәк бир мәрһәлә тәшкил едир. Көркәмли философ «Кәмалуддөвлә мәктублары»нда Асија халгларыны гәфләт вә наданлыг јухусундан ајылтмаға чалышмышдыр. Бу мәгсәдлә мүтләгијјәти, чәһаләт вә фанатизми, дин вә мөвһуматы кәскин ифша вә тәнгид етмишдир. Лакин бөјүк мүтәфәккир мөвчуд сијаси гурулушун һансы ичтимаи гүввә илә вә нә шәкилдә дәјишдириләчәјини көстәрә билмәсә дә онун бу нәчиб иши өз дөврү үчүн мүтәрәгги бир һәрәкәт кими бөјүк бир гијмәтә маликдир.

Мүбариз бир атеист, ингилабчы демократ вә бөјүк бир маарифчи олан М. Ф. Ахундов бир чох маарифчиләр кими елмин, мәдәнијјәтин ролуну һәддиндән артыг гијмәтләндирир вә јер үзүндә азадлыг вә хошбәхтлији елмин вә мәдәнијјәтин күчү илә јаратмаг мүмкүн олачағына инанырды. Ахундовун дүнјакөрүшүндәки бу мәһдудијјәтә бахмајараг, о, габагчыл идејалары, јенилији, азадлыг вә демократијаны ардычыл сурәтдә мүдафиә етмишдир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләри бир чох Авропа халгларынын дилләринә тәрчүмә олунмуш, онун һаггында тә'рифләр јазылмыш вә онун шөһрәти јалныз өз вәтәниндә дејил, Русијада, Шәргдә вә Авропада јајылмышдыр.

***

М. Ф. Ахундов кәнч нәсилләдаһа чох бағлы олан јазычыларымыздандыр. О, халгымызын бөјүк бир нәслинин тә'лим-тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Онун әдәби ирсинин дәриндән өјрәнилмәси Азәрбајчан мәктәбләри үчүн јазылмыш вә тәртиб едилмиш дәрсликләрдә хүсуси јер тутур. Орта мәк-

[1] Бах: «Әдәбијјат» (орта мәктәбин IX синфи үчүн), Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 96.

тәбин әдәбијјат програмында М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәси мәсәләсинә кениш јер верилир. Әдибин әдәби ирси һәмишә өз тәравәт вә көзәллијини һисс етдирир. Кәнч нәсил онун әсәрләрини севә-севә охујур, әлдән-әлә өтүрүрләр. Бу бөјүк сәнәткарын әсәрләринин охунмасына олан севки вә мәһәббәт хүсусилә онун јубилеји әрәфәсиндә даһа да артмышдыр. Өлмәз драматургун адыны дашыјан Азәрбајчан Педагожи Дилләр Институтунун комсомол комитәси «Молла Ибраһимхәлил кимјакәр» комедијасынын инкилис, франсыз вә алман дилләринә тәрчүмәси үчүн мүсабигә е'лан етмишдир, мүсабигәнин шәртләринә әсасән ән јахшы тәрчүмәјә мүкафат вериләчәкдир. Һазырда институтун бир груп тәләбәси бу әсәрин һәмин тәрчүмәси үзәриндә чалышыр[1].

Мүәллимләримиз әдәбијјат дәрсләриндә М. Ф. Ахундовун өлмәз әсәрләриндә муасир кәнчлијин тәрбијәсинә көмәк едән көзәл кејфијјәтләри шакирдләрә изаһ едир. Онун јүксәк мәгсәдләр, тәрәгги, азадлыг вә хошбәхтлик уғрунда јорулмаг билмәдән чалышмасыны, халгыны вә вәтәнини севмәсини әсәрләриндән кәтирилән нүмунәләрлә шәрһ едирләр.

Көркәмли материалист-јазычы М. Ф. Ахундовун јубилејинә мәктәбләрдә дә чидди һазырлыг көрүлүр.

Мәктәблиләр синифдәнхарич әдәби оху јолу илә әдибин әсәрләринин һәр биринин ајры-ајрылыгда мәзмуну илә дәриндән таныш олурлар.

Онлар бөјүк драматургун моллалара, руһаниләрә, дәрвишләрә, дин вә мөвһумат хадимләринә гаршы амансыз олдуғуну онун драм әсәрләриндән охујуб өјрәнирләр.

Мәктәбләрин әдәбијјат дәрнәкләриндә М. Ф. Ахундовун тәрчүмеји-һалы, онун јарадычылығы, әсәрләринин мөвзу вә мәзмуну илә даһа да дәриндән таныш олур, бу әсәрләрин идејасыны, ичтимаи маһијјәтини вә с. өјрәнирләр.

Мәктәблиләр бөјүк драматургун һәјат вә јарадычылығына һәср едилмиш дивар гәзетләри, бүллетенләр бурахыр, бурада исте'дадлы шакирдләрин көркәмли әдибә һәср етдикләри бәдии јазылары да дәрч едирләр.

Бундан башга мәктәбләрин драм коллективләри бөјүк сәнәткарын драм әсәрләриндән ајры-ајры сәһнәләри тамашаја гојурлар.

Мәктәблиләр һәмчинин көркәмли сатирикин һәјат вә јарадычылығына аид мәктәбдә сәрки вә кушәләр тәшкил едир, витринләр, әдәби-бәдии албомлар дүзәлдирләр.

[1] Бах: «Бакы» гәзети, 24 феврал, 1962, № 47.

Гаршыдакы әламәтдар илдөнүмү илә әлагәдар олараг јерли сәнаје мүәссисәләриндә бир чох јени шејләр һазырланыр. Јубилеј мүнасибәти илә үз габыгларында М. Ф. Ахундовун шәкли олан дәфтәрләр, албомлар, чиб дәфтәрчәләри бурахылыр. Сахсы шејләр заводунда јазычынын портрети чәкилмиш бәзәк нимчәләри вә Ахундовун әсәрләриндәки сурәтләрин кичик һејкәлләри һазырланыр[1].

Бөјүк сәнәткарын доғулдуғу, ушаглыг вә илк кәнчлик илләрини кечирдији Нуха шәһәриндәки ев-музеји дә јубилеј илә әлагәдар олараг јенидән бәрпа олунур.

Халгын әбәди мәһәббәтини газанмыш өлмәз сәнәткарын ев-музеји инди бөјүк бир тамаша салонуна чеврилмишдир. Халг өз сәнәткарынын хатирәсини јад етмәк үчүн һәр күн ахын-ахын ев-музејин тамашасына кәлир. Ев-музејин хатирә китабы ев-музејә кәләнләрин тәәссүратлары илә долудур. Нахчывандан кәлмиш бир дәстә мүәллим адындан хатирә китабына belә јазылмышдыр:

«Сәнә әбәди рәһмәт вә ешг олсун, нәчиб инсан, гүдрәтли сәнәткар».

М. Ф. Ахундовун бөјүк вә зәнкин ирсинә јалныз Совет һакимијјәти илләриндә јүксәк гијмәт верилмишдир. Она абидә гојулмуш, әсәрләри минләрлә нүсхәдә нәфис бир шәкилдә нәшр олунмуш вә олунур. Онун әсәрләри Вәтәнимизин мәдәни һәјатында сүлһ, азадлыг, достлуг вә гардашлыг рәмзи кими һәмишә кур сәслә сәсләнир.

[1] Бах: «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 23 сентјабр, 1962-чи ил.

М. ЧӘФӘР,
филоложи елмләр доктору.

М. Ф. АХУНДОВУН КӨРҮШЛӘРИНДӘ МҮАСИРЛИК

Мүасирлик, реализм, Ахундовун нәинки јалныз бәдии јарадычылығы, һәмчинин онун дүнјабахышы, фәлсәфи, сијаси, ичтимаи, игтисади көрүшләри үчүн дә чох сәчијјәви олмушдур. «Әсримиз башга әсрдир», «Күлүстан вә Зинәтүл-Мәчалис», «Чеһил-Тути», «Мәсаибүл-Әбрар», «Әввабүл-чинан» вә Молла Рәфи Ваизи-Гәзвининин дөврү кечмишдир, «Инди аләм дәјишиб, халг өз јени эгидәләри илә шөһрәт тапыр». «Индијә гәдәр биздә баш верән ән јахшы иш, мәсәлән, хејрат, еһсан, һамысы беһишт әлдә етмәк тамаһы хатиринә олмушдур. Инди дә кәлин бир гәдәр шәхси мәнфәәт күдмәдән, вәтәнимизин абадлығы, халгымызын тәрәгги вә сәадәти јолунда јахшы ишләрә игдам едәк» (3, 241) — сөзләрини Ахундов бир шүар кими тәкрар едирди.

Мирзә Фәталинин көрүшләриндә ән гүввәтли чәһәтләрдән бири һеч шүбһәсиз ки, онун Шәрги, хүсусән ислам Шәргини јахшы танымасы, билмәси, Шәрг халгларыны керидә гојан башлыча сәбәбләри, онлары ирәли апара биләчәк мүасир, ичтимаи-мәдәни мејлләри дүзкүн вә дәриндән дәрк етмәси олмушдур. Өзү үчүн бир сыра авропалы вә шәргли сәләфләриндән фәргли олараг Ахундов садәчә Шәрг һәјатынын кәркинлијини гејд етмәк, тәнгид етмәклә галмамыш, ејни заманда бу халгларын тәрәггиси, гуртулушу јолларыны араштырмышдыр. Һәм дә бу, бир арзу, хәјал мәһсулу олмамышдыр. Әксинә Ахундов өз заманәсинин тәләбләринә мүәјјән сијаси, ичтимаи вә мә'нәви азадлыглар әлдә етмиш олан милләтләрин тарихи тәчрүбәсинә, һәм габагчыл Авропа, һәм дә Шәрг мүтәфәккирләринин фикирләринә, хүсусән Шәрг халглары һәјатына вә бу һәјатын хүсусијјәтләринә, инкишаф мејлләринә әсасланараг о заманкы Шәрг үчүн тәрәгги, тәкамүл јолларыны ајдынлашдырмаға чалышмышдыр.

«Нә сәбәбә көрә Шәрг халглары, хүсусән ислам дининә мәнсуб олан халглар дүнјанын бүтүн мәдәни халгларындан

кери галмышдыр? Бу халглары... тәрәгги карванына нечә гошмаг олар?» (3, 187). «Мәдәнијјәт тохуму әввәлләр Шәрг өлкәләриндә чүчәрмишдир» (3, 177). Бәс нечә олмушдур ки, сонрадан Гәрб, Авропа мадди мәдәнијјәт чәһәтинчә ирәли кетмиш, Шәрг исә керидә галмышдыр? Шәрг халгларыны «өлмүш милләтләр» һалына салан сәбәбләр, сиррләр һансылардыр? «Шәргдә елмләрин дурғунлуғунун, дәһшәтли деспотизмин әмәлә кәлмәсинин сәбәбләри вә үмумијјәтлә асијалыларын мәдәнијјәт вә тәрәгги ишләринә лагејдлијинин вә е'тинасызлығынын сәбәбләри нәдән ибарәтдир?»

Бу проблем Ахундову бүтүн өмрү боју дүшүндүрән мәсәләләрдән бири олмушдур.

Мирзә Фәтәли һаглы олараг бу нәтичәјә кәлмишдир ки, Шәрг халгларынын мүасир ичтимаи вә мәдәни инкишафдан керидә галмасына ән әсас, башлыча сәбәбләрдән бири Шәрг өлкәләриндә әсрләр боју һөкм сүрән «дәһшәтли чисмани деспотизм» олмушдур. Деспотизмин һөкм сүрдүјү бу өлкәләрдә «халг залимләрин бујруг гулу, чүрбәчүр ағыр јүкләрин вә тәклифләрин һаммалы вәзијјәтиндә олуб, азадлыг не'мәтиндән, бәрабәрлик ләззәтиндән» вә ән ади инсани һүгуглардан мәһрум олмушдур». Деспотизм, јахуд истибдад «үсули-идарәси» даим әсарәтдә јашамаг, Шәрг халгларынын «габилијјәтини күтләшдирмиш, ағыл чөвһәрини пасландырмышдыр». Өзүнү јер үзүнүн аллаһы, күлли-ихтијар һесаб едән деспот бир јығын тәбиәт вә әхлагча позулмуш ән рәзил фанатикләри, идиотлары өз әтрафына топламыш, онлары ихтијар, имтијаз саһиби етмиш, өз шәхси мәнфәәтләрини күдән бу алчаг тәбиәтли, ријакар фитнәкарлар да азғын һөкмдарларын гуллары олуб халгын чанына мүсәлләт олмушлар (3, 99).

Азәрбајчанда Ахундовдан әввәл дә, Низами, Хаганидән башламыш, Нәсими, Фүзулијә вә Мирзә Вазеһә гәдәр деспотизм гурулушуну писләјән, истибдад үсули-идарәләринин амансызлығындан шикајәтләнән, мәһкум вә мәзлум халг күтләләринин мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән феодал өзбашыналығыны, зүлмүнү вә тәхрибатчылығыны тәнгид едән мүтәфәккирләр аз олмамышдыр. Ахундовун тә'лиминдә бу мәсәләдә јенилик ондан ибарәтдир ки, о бу гурулушун мәһв едилмәси јолларыны да араштырмыш, ахтарышлар апармышдыр. Әввәлчә белә бир фикрә кәлмишдир ки, ислам халгларынын јашадығы өлкәләрдә һөкм сүрән дәһшәтли деспотизми ләғв етмәк үчүн аддым мәшрутәли монархија гурулушуну гәбул ет-

мәкдән ибарәт олмалыдыр. Ахундов бу гурулушу о заман бир сыра Гәрб өлкәләриндә олдуғу кими сечки үсулуна әсасланан ики палаталы бир үсули-идарә шәклиндә тәсәввүр едирди ки, биринчи палата рәијјәт нүмајәндәләриндән, икинчи палата исә нүчабә вәкилләриндән ибарәт олмалы иди. Биринчи палатанын мүәјјән етдији ганунлары, конститусијаны тәсдиг етмәли вә падшаһ да бу ганунлара табе олмалы иди (2, 45). Ахундов белә бир үсули-идарәни «мө'тәдил азадлыг һакимијјәти» адландырырды вә јазырды ки, әкәр онун бу фикри «һәјата кечириләрсә вәзијјәт даһа да јахшы олачагдыр. Деспот, һакимијјәт әвәзинә, мө'тәдил азадлыг һакимијјәти гурулачагдыр. Һүнәрсизләрин базары касад олачагдыр. Һәр кәс өз бачарығы вә билијинә көрә вәзифә саһиби олачагдыр» (3, 200).

Ахундовун әввәлләр мүдафиә етдији бу «мө'тәдил азадлыг һакимијјәти», башга сөзлә маарифчи-монархија идејасы. Русијанын шимал декабристләринин дөвләт гурулушу һаггындакы фикирләри илә чох ујғун кәлирди. Әввәлләри о белә һесаб едирди ки, әкәр падшаһ Пјотр, Фридрих кими бачарыглы олуб өз әтрафына ағыллы, биликли, вәтәнпәрвәр адамлары топласајды халг илә иттифаг едиб өлкәни вә һамы вәтәндашлары сәадәтли күнләрә чатдыра биләрди. Сонрадан, 70-чи илләрдә Ахундовун сијаси-ичтимаи фикирләри, маарифчи монархија идејасындан халг һакимијјәти, чүмһуријјәтчилик идејаларына доғру инкишаф етди. О, дөвләт гурулушу һаггындакы ахтарышларында ахырда өзүнүн дедији кими бу нәтичәјә кәлди ки, мүасир дөвләт гурулушу «һазыркы әсрин тәләбләринә көрә», «револјусија јолу илә» јарана биләр. Бу «револјусија» исә «Ибарәтдир ондан ки, халг деспот падшаһын вә залымын биганун рәфтарындан тәнкә кәлиб шуришә иттифаг едиб ону дәф едәләр вә өзләринин асајыш вә сәадәти үчүн ганун вәз' ејлијәләр» (2, 94). Бу дәфә артыг Ахундов бүтүн һакимијјәти халга верирди. Бу елә бир һакимијјәт иди ки, орада ганун верән дә халг вә гануна көрә өзүнү, өлкәни идарә едән дә јенә халг өзү олмалы иди. Артыг Ахундов нә әдаләтли падшаһа, нә дә онун мәрһәмәтинә еһтијач көрмүрдү. Бу елә бир һакимијјәт иди ки, о, «сај вә бачарыг» чәһәтиндән залымдан гат-гат артыг олан» халгын «залымын атасынын коруна од вурмасы» вә һәмишәлик дәһшәтли деспотизм әсарәтиндән хилас олмасы јолу илә мүмкүн олачагды. Башга сөзлә Ахундов буржуа-демократик ингилабы идејаларына јахынлашыр, Шәрг үчүн Авропа ингилабларына, хүсусән Франса ингилабына бәнзәр бир ингилаби һәрәкат вә тәбәддүлат тәклиф едирди. Ахундовун бу фикрә кәлдијини,

онун ингилаб һаггында фикирләрини тәблиғ едәркән тез-тез Руссо, Монтескјө вә Мирабонун адыны чәкмәси вә «Кәмалуддөвлә мәктубларында» зүлмү арадан галдырмағын ики јолу һаггында мүлаһизәләри ајдын тәсдиг едир. Биринчи јол залыма мөв'изә вә нәсиһәт охумаг јолу иди ки, Ахундов онун мә'насызлығыны сүбут едирди. Икинчи јол ингилаб јолу иди ки, бөјүк азадкаһ бу јолу тәблиғ едиб дөнә-дөнә дејирди: «Ишин әлачы нәсиһәт вә мөв'изә етмәкдә, мәсләһәт вермәкдә дејил; көз габағында олан бу әсас көкүндән, дибиндән гопарылмалыдыр» (2, 196).

Бунунла белә Ахундов үчүн јени әср Авропа ингилабларынын синфи характери ајдын дејилди. Маркса гәдәр олан бүтүн материалист мүтәфәккирләр кими синифләр мүбаризәси тә'лими һаггында онун тәсәввүрү чох иди. Ахундов чәмијјәтдә игтисади бәрабәрсизлији, варлы-јохсул синифләрин олдуғуну көрүрдү. «Һәр јердә тәһәммүл, ағырлыг, фүгәранын үстүндәдир» — дејә инсанын инсан тәрәфиндән истисмар едилмәсинин әлејһинә иди. Анчаг о белә һесаб едирди ки, бу истисмарын, бәрабәрсизлијин көкләри, игтисади вә сијаси һүгугсузлуғун мәнбәләри анчаг вә анчаг дөвләт гурулушу, истибдад үсули-идарәси, деспотизм илә әлагәдардыр. Бу деспотизм ләғв едиләрсә ичтимаи, сијаси вә һүгуг бәрабәрсизлији дә ләғв едилә биләр. Дөвләт гурулушу Ахундовун нәзәриндә һәр шеј иди вә һәр шеји һәлл едирди.

***

Ахундова көрә онун тә'биринчә «мүсәлман халгларыны» керидә гојан икинчи бир сәбәб дә «дини доғмалар, пуч е'тигадлар тәблиғатчысы» руһани деспотизмдир. «Руһани деспотизмдә онун нәзәриндә чисмани деспотизм кими дәһшәтли иди. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, руһаниләр дини доғмалары әлдә бәһанә едиб һәмишә фикир вә виҹдан азадлығынын дүшмәни олмушлар. Ахундов дејирди ки, варлығын әшрәфи олан инсаны алчалдан, гул вәзијјәтинә салан, чәһаләтә вә даими зилләтә дүчар едән, бәшәри ән ади инсани һүгуглардан мәһрум едән, мә'нәви азадлыға һәсрәт гојан башлыча сәбәбләрдән бири дә фикир вә вичдан азадлығынын гадаған едилмәсидир. Әкәр чисмани деспотлар вә онларын рәзил нөкәрләри өз шәхси мәнфәәтләри үчүн зүлмә, тә'гибә, зоракылыға әсасланыб халгын ирадәсини зәнчирләјәрәк ағалыг едирләрсә, еһкамчы деспотлар да јенә өз мәнфәәтләри үчүн көһнәлмиш дини еһкамлары әлдә бәһанә едиб «халгы өз әмр вә рә'јләринә табе, алчаг, көлә, гул едиб мә'нәви азадлыгдан мәһрум едирләр». (2, 38). Тәблиғ етдикләри фанатизм илә бе-

јинләри, ағыллары күтләшдирир, ағызлара гыфыл вурур, фикирләри зәһәрләјирләр. «Өз нәфс гәрәзләри үзүндән ағлы е'тимад вә шәрафәт дәрәчәсиндән салыб, даима һәбсдә сахлајырлар» (2, 65).

Ахундов бу хүсусда тәнгиди фикирләрини, тарихи фактларла әсасландырыб бу нәтичәјә кәлирди ки, ислам дининин башчылары ағлы е'тимад дәрәчәсиндән салмагда, 1200 ил әввәлки мә'лум, көһнә дини доғмалара әсасланырлар. Бу дини доғмаларла инсан идракыны вә фикрини чәрчивәјә алыб, ағлы, вахты чохдан өтүб кетмиш, јени әсрин тәләбләриндән чох-чох узаг олан көһнә еһкамлара табе едирләр вә бу јолла да фикир азадлығыны мәһдудлашдырыб ағлын, зеһнин инкишаф јолларыны бағлајырлар. Һалбуки «Көјүн ән бөјүк ишыглы гисми олан күнәш чәлал вә әзәмәти илә инсан ағлынын гаршысында бәрабәрлик лафы вура билмәз» (2, 65). Еһкамчы деспотлар исә гара булутлар кими күнәшдән дә күчлү вә һәјат веричи олан инсан ағлынын гаршысыны тутур, инсанлығы, азад фикрин бәһрәләриндән мәһрум едирдиләр. О јазырды ки, илк дәфә бу ән'әнәнин «өзүнү әввәл вә ахырын ағыллысы» адландыран ислам пејғәмбәри әсасландырмыш вә бу васитә илә дин, шәриәт елмләрини, фигһ мәсәләләрини, мүлки вә милли ганунлары дәјишдирмә вә әлавә етмә саһәсиндә әгл саһибләринин хәјал јолуну бағламышдыр». Беләликлә дә ислам халглары арасында һәр чүр фикир азадлығы, һәр чүр мә'нәви тәрәгги гадаған едилмишдир. Һеч кәс чәмијјәтин хејри, милләтин, вәтәнин хејри үчүн јени, фајдалы бир фикир сөјләмәјә гадир олмамышдыр. Белә бир игдаматда оланлар да руһаниләр тәрәфиндән даим тә'гиб едилмиш, динсиз адландырыб ағыр чәзалара лајиг көрүлмүшдүр. Пејғәмбәр «өзүнүн ијирми үч ил давам едән пејғәмбәрлик заманында өзү гур'анын бир чох һөкмләрини вә ајәләрини заманын вә төрәмиш олан ишләрин тәләбинә көрә һеч едиб онлары вахт вә еһтијача ујғун олан башга һөкм вә ајәләрлә әвәз етдији һалда» онун еһкамчы ганунлары, ајәләри, өзүндән 1200 ил сонра да өз һөкмүндә галмыш, заманын тәләбаты илә әлагәдар олан һәр чүр јени фикир јоллары бағланмышдыр. (2, 99, 100). Бу да ислам халгларыны керидә гојан әсас сәбәбләрдән бири олмушдур. Чүнки о јердә ки, ағлын инкишаф јолу бағлыдыр, фикир, вичдан азадлығы јохдур, орада һәјат вә сәадәтин вә һәр чүр тәрәггинин дә јолу мүтләг бағлы олачаг. «Фикир азадлығы олмадан тәрәгги мүмкүн ола билмәз» (2, 259). «Пејғәмбәр өзү-өзүндән әввәлки дөврү «чаһилијјәт дөврү» адландырдығы һалда, өзү өз доғмалары илә милләтин әл-голуну бағлајараг ону даһа шиддәтли чаһилијјәт дәнизинин дибинә атмышдыр» вә «Инсан нөвүнү чәһаләтә вә даими зилләтә дүчар едәрәк һәр чүр тәрәггини ислам милләти арасында мән' етмишдир». Ислам дини доғмаларынын 1200 ил һөкм сүрмәсинин нәтичәсидир ки, бүтүн мүсәлманларын әгидәсинчә јени фикир, јени сөз сөјләјәнләрин һамысы динсиз, мүртәддирләр вә сөзүн һәгигилији, сөзә көрә дејил, шәхсијјәтә көрәдир вә бунун нәтичәсидир ки, «Фирдовси Ә'ла Зикри һисс сәлам, Әбү-Әли Синанын сөзләри вә фикирләринин мәтанәти јүксәк дәрәчәдә олса да, јенә бир гара пула дәјмәз. Буна көрәдир ки, бу али фикир саһибләри мүсәлман чамааты нәзәриндә һәгир вә төһмәтлидирләр». Әксинә әкәр диндар вә фанатик бир адамын сөзү вә фикри «там мә'насы илә сәфеһчәсинә олса да һеч бир суал-чавабы олмадан вә тәсәввүр едилмәдән һәгигәтин өзү сајылачаг» (2, 128». Мүсәлман чамааты нәзәриндә али фикир саһибләри шәрәфсиз, фанатикләр исә јүксәк шәрәфә маликдир.

Ахундов дејирди ки, бу бөјүк бәланын, јә'ни азад фикрин гадаған едилмәсинин нәтичәсидир ки, ислам аләминдә «бир чох нәсилләр кор галмыш вә инди дә кор галыр» (2, 109). Вә бу нәтичәјә кәлирди ки, ағыл вә фикир саһибләринә, елмдә, фәлсәфәдә, нәзәријјәдә «һәр чүр дејишмә, јениләшмә вә артырма јолу бағлы олдугча, бу халглар әбәди олараг керидә галачаглар, дүнја халгларынын ән бәдбәхти олуб, һеч вахт тәрәгги јолуна гәдәм гоја билмәјәчәкләр» (2, 100).

Ахундов фикир азадлығынын мәһдудлашдырылмасыны јалныз Асијада, ислам халглары арасында дејил, бүтүн дүнјада өз рәзил нәтичәләрини көстәрән бөјүк бир бәла һесаб едирди. О јазырды ки: «Бу күн дүнјанын харабалығынын сәбәби бунун нәтичәсиндәдир ки... истәр Асијада, истәрсә дә Авропа халглары арасында илаһи нурун әсәрләриндән олан инсан ағлы ән алчаг дәрәчәләрә енмиш вә өзүндән јүксәк бир вүчуд олмајан инсан зәкасы шәхси гәрәзләрин нәтичәсиндә тамамилә е'тибар дәрәчәсиндән дүшмүшдүр. Бу күн инсан ағлы әдәби һәбсдә сахланылыр, тәфәккүр вә тәчрүбәдә ону сәнәд вә дәлил кими гәбул етмирләр» (3, 203—204).

Ахундова көрә ислам халгларынын тәрәгги тәкамүл јолларыны бағлајан сәбәбләрдән бири дә мәһз көһнәни тәглидчилик олмушдур. 1200 ил әввәл әрәбләр нечә дүшүнүр, һансы гајда-ганунлара риајәт едирдиләрсә, нәјә вә нечә инанырдыларса, елм, маариф, тәрәгги, тәкамүл әсри олан XIX әсрдә дә диндар фанатикләр бүтүн мүсәлман халгларыны ејни тәрздә дүшүнмәјә, ејни ганун-гајдалара риајәт етмәјә, ејни мөвһуми гүввәләрә е'тигад етмәјә мәчбур етмишләр. Бу халглар өз милли варлыгларыны, милли мәдәнијјәтләрини, тарихләрини,

2856
2858
M. F. Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

ән'әнәләрини, һәтта дилләрини белә унутмаг дәрәчәсинә кәлмишләр. Мүсәлман халгларынын «мә'нәви рәһбәрләри» сајылан фанатик руһаниләр, еһкамчы деспотлар 1200 илдән бәри зәһмәткеш күтләләри анчаг ахират дүнјасы һаггында дүшүндүрмәјә чалышмышлар. Онларын бүтүн сә'јләринин һамысы өз мәнафеләри, пуч әгидәләри хатиринә «анчаг беһишт әлдә етмәк тамаһы хатиринә» (3, 241) јөнәлдилмишдир. Елми савады олан руһани үләмалар да «анчаг ахират мәнафејинә даир јазылар јазмышлар» (3, 66). Бу мәнфур тәблиғатын нәтичәси олараг халгларын фикри, хәјалы дүнја ишләриндән узаглашдырылмышдыр. Онлар һәрәкәт, фәалијјәт әсриндә, әталәт, фәалијјәтсизлик, елм-маариф-мәдәнијјәт әсриндә елмсизлик, савадсызлыг; азадлыг әсриндә әсарәт, ағыл фәлсәфә әсриндә авамлыг, мөвһуматчылыг азарына мүбтәла олмушлар. Дүнја мәдәнијјәтиндән тамамилә хәбәрсиз олан ислам руһаниләринин тәблиғ етдији «пуч әгидәләр өлкәнин вә халгын фәлакәтинә вә бәдбәхтлијинә сәбәб олмушдур» (3, 272).

Бир тәрәфдән руһани деспотизми, фанатик руһаниләр, дикәр тәрәфдән дә деспот һөкмдарларын «рәзил нөкәрләри вә идиотлары», «бәшәр дүшмәни, мәдәнијјәт јолунун әнкәлләри өз шәхси мәнфәәтләринин гулу, елмсиз, савадсыз, фәзиләтсиз ахмаглардан вә милләти корлугда, чәһаләтдә, вәһшиликдә сахлајан јыртычы, чанавар тәбиәтли фанатикләрин рәзил һәрәкәтләри нәтичәсиндә ислам халглары әсрләр боју деспот һөкмдарларынын вә фанатик үләмаларын көзү бағлы гулларына чеврилмишләр. (3, 143, 132, 159). Үстәлик дини мөвһумат, руһаниләр тәрәфиндән уйдурулмуш дини тәригәтләр халгларын парчаланмасына, ејни бир халг арасында наһаг ганларын төкүлмәсинә сәбәб олмушдур. Мүсәлман халгларында вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, халгы, вәтәни севмәк кими сифәтләр зәифләмиш, өзләрини халгын» мә'нәви адландыран руһаниләр, халгларда вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, халгы, вәтәни севмәк һиссләрини тәрбијә етмәк әвәзиндә, дини тәәссүбкешлик һиссләрини, сүннүлүк, шиәлик кими бид'әтләрә рәғбәт һисси ашыландырмышлар.

Һәр шејдән әввәл бу дөзүлмәз бәланын гаршысыны алмаг истәдији үчүндүр ки, Ахундов дејирди: «Мәним мәгсәдим ислам халгларыны сарсыдан чәһаләти ортадан галдырмаг, елмләри, сәнәтләри инкишаф етдирмәк, халгымызын азадлығы, рифаһы вә сәрвәтинин артмасы үчүн, вәтәнин абадлашдырылмасы үчүн... әдаләтә рәвач вермәкдир. (3, 128, 129).

Шүурларда, мә'нәвијјатда, дүнјакөрүшүндә јенилик јаратмаг да Ахундова көрә онун тәблиғ етдији «револјусијанын» мүһүм шәртләриндән вә онун ајрылмаз тәркиб һиссәләриндән иди. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, о, револјусијанын тә'рифини верәркән орадача әлавә едирди ки, револјусија ибарәтдир бир дә ондан ки, халг, «мәзһәб, әгаидин пуч олмағыны фәһм едиб үләманын хилафына ичма вә шуриш ејлијәләр вә өзләринә философларын тәчвизи илә мүвафиг бир мәзһәбичәдид бәркүзидә едәрләр» (2, 94).

Халгы чулғаламыш олан көһнә әгидәләри ортадан галдырмадан азадлыг әлдә етмәк, мәдәнијјәтә, тәрәгги, тәкамүлә наил олмаг вә әдаләтә рәвач вермәк дә мүмкүн дејилди.

Беләликлә Ахундова көрә револјусија бир тәрәфдән сијаси чеврилишдән ибарәт идисә, икинчи тәрәфдән көһнә мәзһәб вә әгидәләри, е'тигадлары, көһнә әхлаг нормаларыны рәдд едиб јени бир нәзәријјә, јени дүнјакөрүшү, јени әхлаг јаратмагдан, руһани деспотизмә гаршы олан философларын јени нәзәријјәләрини гәбул етмәкдән, јени дүнјакөрүшүнә јијәләнмәкдән ибарәт иди. Деспот һөкмдарларын вә мә'нәви деспотизмин зүлмүндән хилас олмаг үчүн Ахундова көрә сијаси чеврилиш гәдәр мә'нәви тәрәгги, шүурун, дүнјабахышынын әхлагын дәјишмәси дә зәрури иди. О, һаглы олараг бу мәсәләдә чох гәти һәрәкәт едир вә «Бизим елм вә савад саһибләри индијә гәдәр анчаг ахират мәнафејинә даир јазылар јазмышлар. Артыг бәсдир, гој онлар бир гәдәр дә халгын дүнја мәнафејинә хидмәт едән фикирләр јазсынлар». (3, 66) — дејә Шәрг өлкәләриндә фикирләри, ахират дүнјасы илә мәшғул едән бүтүн дини китабларын «јандырылмасыны, чајлара ахыдылмасыны» тәләб едирди (3, 110—111).

Бүтүн бунларла бәрабәр Маркса гәдәр олан мүтәфәккирләр кими Ахундов фикир ингилабыны биринчи планда нәзәрдә тутурду.

Ахундов Авропанын да бу јолла инкишаф етдијини сөјләјирди. О, дејирди ки, Авропада јени әсрдә Волтер, Руссо, Монтескјө, Мирабо кими мүтәфәккирләр мејдана кәләндән сонра «Авропанын философлары өз јени фикирләрини халга анлатдылар, мәзлумлар ағыллы адамларын бу јени фикирләри илә таныш олдугдан сонра бирдәфәлик һүммәт едәрәк гејрәт көстәрдиләр, зүлмү орталыгдан галдыраараг өзләринин вәзијјәтини, рифаһ һалыны вә асајышыны јахшылашдырмаг үчүн елә ганунлар јаратдылар ки, һеч бир инсан о ганунлара әсасән өз әли алтында чалышан инсанлара зүлм етмәјә гадир олмајачаглар. Һал-һазырда Авропа өлкәләринин бир чохун-

да мөвчуд олан конститусијалы дөвләт гурулушу һәмин философларын фикринин нәтичәсидир. (3, 47—48).

Тәкчә бу парчадан бизә Ахундовун чәмијјәт мәсәләләри, өзләринин ичтимаи-сијаси һәјаты һаггындакы көрүшләриндә олан һәм гүввәтли, һәм дә зәиф чәһәтләр мә'лум олур. Јухарыда дедијимиз кими бу парчада вә бир чох башга мәктубларында, әсәрләриндә Ахундовун тез-тез франсыз мүтәфәккирләринин, философларынын Волтер, Руссо Монтескјө вә Мирабонун адыны чәкмәси тәсадүфи дејилди. Бу онунла әлагәдар иди ки, Ахундов ингилаб, револјусија вә конститусија дедикдә вә халгы ингилаба чағырдыгда биринчи нөвбәдә Франса ингилабы тәчрүбәсини нәзәрдә тутурду. Бөјүк мүтәфәккир бу мәсәләдә чох һаглы иди ки, һәгигәтән франсыз ингилабынын јүксәлишиндә јухарыда ады чәкилән вә чәкилмәјән габагчыл мүтәфәккирләрин тәблиғ етдикләри азадлыг идејаларынын чох бөјүк ролу олмушдур. Ахундов үмумијјәтлә габагчыл идејанын бөјүк әһәмијјәтини дөнә-дөнә гејд етмәклә һәгигәти сөјләјирди. Бунунла белә Ахундовун конститусијалы дөвләт гурулушунда «һәр бир инсан ганунлара әсасән өз әли алтында чалышан инсанлара зүлм етмәјә гадир олмајачагдыр»—демәси онун Авропа ичтимаи һәјатына биртәрәфли јанашдығыны көстәрирди. Һеч шүбһәсиз ки, о заман конститусијалы дөвләтләри олан Авропа һәјаты, дәһшәтли чисмани вә руһани деспотизмин һөкм сүрдүјү Шәргә көрә чәннәт сајыла биләрди. Лакин бу факт һеч дә Авропада зүлмүн тамамилә арадан галдырылдығыны, там бәрабәрлијин һөкм сүрдүјү вә халг күтләләринин һәгиги сәадәтә наил олдугларыны көстәрмирди. Сәләфләри олан Авропа маарифчи-философлар кими Ахундов Авропада сијаси-ичтимаи вә мә'нәви инкишафын, прогрессин мадди-игтисади әсасларыны көрә билмәдији кими, Авропа ичтимаи һәјатынын фәрјад едән реал зиддијјәтләрини дә көрә билмәмишди. Онун Авропаны тез-тез Шәргә нүмунә көстәрмәси әсринә көрә мүнасиб, габагчыл фикир иди. Лакин чәмијјәтдә азадлығын, бәрабәрлијин әсасыны һәр шејдән әввәл ганунларда, конститусијаларда гејд олунан гуру һүгуг бәрабәрлијиндә, ағыллы адамларын, философларын, шаирләрин, натигләрин фәалијјәтиндә көрмәси реалист вә материалист мүтәфәккирин ичтимаи-сијаси көрүшләриндә олан мүһүм бир кәсир иди. Чәмијјәтин инкишафы үчүн мадди, игтисади база олмадан, азадлыг һәрәкаты үчүн һеч бир имкан вә шәраит олмадан тәкчә бир ағыллы адамлар, мүтәфәккирләр, шаирләр вә натигләр нә-

елијә биләрдиләр? Һеч тәсадүфи дејилдир ки, өз халгыны әсарәтдә, көләликдә, мә'нәви һәбсдә көрән мүтәфәккир өзү дә: «Мән халгын елә бир үзвүјәм ки, фикрим, дават вә гәләмимдән башга һеч шејә күманым кәлмир» (3, 68)—дејирди.

Бүтүн бунларла бәрабәр ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Ахундов һеч дә авропалылары тәглид етмәк вә онларын гәбул етдији һәјат тәрзини, ејнилә Асија өлкәләринә көчүрмәк тәрәфдары дејилди. Мирзә Јусиф хана јазылмыш мәктубларын бириндә Ахундов достунун авропалылары кор-коранә тәглид етмәк јолундан узаглашмаға чағырыб дејирди ки, «Авропадан кәтирдијиниз вә бүтүн һөкмләрини, чүмләләрини фикирләринизин сүбуту үчүн дәлил һесаб етдијиниз китаб авропалыларын фикринин мәһсулудур. Сиз елә билирсиниз ки, ону игтибас етмәклә мәгсәдинизә чата биләрсиниз... Башгаларынын тәчрүбәсини олдуғу кими мәнимсәмәкдән һеч бир нәтичә әлдә етмәк олмаз. Инсан, тәчрүбә саһиби вә ағыллыларын дүзәлтдији планларын сирләрини дәриндән өјрәнмәлидир» (3, 196).

Ахундов һәр јердә Авропаны Асијаја, Шәргә нүмунә көстәрәндә дә анчаг авропалыларын, елм, фәлсәфә, техника, сәнаје саһәләриндә әлдә етдикләри наилијјәтләри нәзәрдә тутурду вә тез-тез «Авропа тәчрүбәси» дејәндә дә бунлары нәзәрә алырды. «Авропалыларын тәчрүбәси чүрбәчүр елмләрин вә сәнәтләрин јајылмасы нәтичәсидир» (3, 223). Авропада һәр шеј елми тәрәггиләрин сајәсиндәдир» (3, 106). «Авропа гит'әсиндә инсанларын һәр бир нәфәринә өз фикрини азад шәкилдә јајмаг ичазәси верилмишдир. (2, 1). Асијада исә деспотлар «һүнәр вә гәләм саһиби, дил вә исте'дад саһибинин гәләмини гырмаг вә дилини бағламаг истәјирләр» (3, 199). «Авропалыларын мәктәбләринин чохунда гызларын мүәллимләри гадынлардыр». (3, 101), Асијада исә јазыг гадынларымыз тамамилә савадсыздырлар—дејирди. «Һүгуг бәрабәрлијиндән мәһрумдурлар» (2, 192). Авропаны Шәргә гаршы гојанда да јенә бунлары нәзәрдә тутурду.

Мирзә Фәтәлијә көрә Асија, Африка халгларынын керидә галмасынын бир сәбәби дә арасыкәсилмәз харичи ишғалчылыг, мүстәмләкә зүлмү вә әсарәт иди. Харичи тәчавүзкарлығын ачы нәтичәләриндән гәзәб вә нифрәт һисси илә бәһс едәрәк Ахундов јазырды ки, харичи ишғалчылар «бизим мин иллик тарихи олан јүксәк шөһрәтә малик... јер үзүнүн чәннәти олан вәтәнимизи харабазара дөндәрдиләр, бизи бу чүр зәлил вә башыашағы едиб, көлә вә рәзил вәзијјәтинә салдылар. Каш елә бир шәхс олајды ки, бизи бу вәзијјәтдән азад едәјди.

Лакин бу шәхс мәним тәбиәтимә зидд олан пеjғәмбәрлик, имамлыг јолу илә дејил, философлуг, алимлик јолу илә мејдана кәлә иди». (3, 121). Ахундов ачыг јазырды ки, индики әсрдә мәдәни сәвиjјәчә керидә галмыш, зәиф халгларын «азадлыг вә истиглалиjјәтинин әлиндән алынмасы», «әсарәт вә зилләтә мәһкум едилмәси», ади бир һадисә олуб вә бу ишғалчылығын кәләчәкдә даһа да шиддәтләнәчәjи индидән көрүнмәкдәдир. Бөјүк азадхаһ дејир ки, халгларын мүасир харичи тәчавүзкарларын һиjләсиндән өзүнү горумасы, онларын ән бөjүк гајғысы олмалыдыр». (2, 136—137).

Кечмиш тарихи тәчавүзкарлыглардан данышаркән Ахундовун әрәбләри кәскин тәнгид етмәси дә ондан ирәли кәлирди ки, о, әрәб халгларыны дејил, мәһз исламиjјәтдән сонракы әрәб истиласыны нәзәрдә тутурду. Икинчи тәрәфдән Мирзә Фәтәли әрәбләри тәглид етмәjин әлеjһинә иди. Чүнки онун јашадығы әсрдә әрәб халглары да керидә галмыш халглардан сајылырды. Ахундов әрәбләрин үмуми бәшәр мәдәниjјәтинин инкишафындакы хидмәтләрини нәзәрдән гачырмырды. О, јазырды ки, «гәдим елмләр миладн тарихинин орталарындан, христиjанлар арасында јатмыш һалда иди. Нәһајәт әрәбләр бу елмләри ојандырдылар. Сонрадан өзләри јенә онлардан мәһрум олдулар» (2, 141). Одур ки, Ахундов елмләрдән мәһрум олан әрәбләрдән дејил, елми-техники чәһәтдән ирәли кетмиш авропалылардан өјрәнмәjи—мәсләһәт көрүрдү. Лакин авропалыларын тәчавүзкарлыг кими бәд ниjјәтләриндән горунмаг шәртилә, вәтәнин, халгын истиглалиjјәтини көз бәбәjи кими горумаг шәртилә.

Ахундов чох бөjүк бир вәзифәни: Шәрг өлкәләриндә фикирләрдә һөкм сүрән идеализми, диндарлығы, фанатизми, фатализми арадан галдырмағы, ејни заманда, фикирләрдә ингилаби шүуру ојандырмаг вәзифәсини өһдәсинә көтүрмүш вә буну шәрәфлә јеринә јетирмәjә чалышмышды. Боклун, Волтерин, Руссонун, Монтескjөнүн Гәрбдә, Ломоносов, Радишшевләрин Русијада көрдүкләри иши Ахундов мүсәлман Шәргиндә көрмүшдүр. Әкәр Франса ингилабынын бајрағында Руссонун шүарлары јазылмышдыса, сонрадан Иран вә Чәнуби Азәрбајчанда баш верән ингилаби һәрәкатда да Ахундовун фикирләри ингилаби шүарлара чеврилмишдир.

Биз, Ахундовун сијаси-ичтимаи-фәлсәфи көрүшләриндә олан мүәjјән мәһдуд чәһәтләри нәзәрә алмагла бәрабәр, онун бу тарихи хидмәтини јүксәк гиjмәтләндирмәлиjик.

Е. М. ӘЛИБӘЈЗАДӘ.

М. Ф. АХУНДОВУН ДРАМ ӘСӘРЛӘРИНИН ДИЛИ ҺАГГЫНДА

М. Ф. Ахундов өз комедијаларыны XIX әсрдә Азәрбајчан дилини өјрәнмәк һәвәсиндә олан әчнәбиләр үчүн, бу дилдә јеканә орижинал әсәрләр сајыр вә әлавә едир ки, «Анчаг онларын васитәсилә Азәрбајчан дилинин руһуну, хүсусиjјәтини, чүмләләрин, ифадәләрин гурулушуну, фе'лләрин вә сөзләрин мүхтәлиф һаллара дүшмәсини вә саирәни өјрәнмәк олар»[1]. Бу фикирдә мүәjјән мә'нада һәгигәт вардыр. Чүнки М. Ф. Ахундова гәдәр Азәрбајчан дили бу шәкилдә — чанлы һәјатда олдуғу кими әдәби дилә кәлмәмишди; һәјатдакы данышыг сәһнәләри өзүнү бу шәкилдә әдәби дилдә көстәрмәмишди. М. Ф. Ахундов әдәби дилин һәјатла, мәишәтлә даһа сых бағлы олан јени бир саһәсини кәшф етмиш, драматуркија дилинин әсасыны гојмушду. Азәрбајчан дилинин инкишафы тарихиндә бу мисилсиз хидмәт иди.

Драм дили, өзүнәмәхсус хүсусиjјәтләринә көрә, әдәби дилин башга нөвләриндән фәргләнир. Драм, сәнәтин чәтин вә јүксәк нөвүдүр; сөз јох, бу сәнәтин чәтинлиjи, бир дә әсәрин дили үзәриндә ишләмәкдән ирәли кәлир. Бурада кәрәк сәнәткар чанлы вә һәјати дили, данышығы көзәл билә, әсәрдә иштирак едән сурәтләрин сајы гәдәр дә данышыг тәрзинә вә шивәјә мүрачиәт етмәjи бачара. Башга сөзлә десәк, драматургдан дил материалы үзәриндә чох ишләмәк, дилин һәјатилиjинә, мүхтәлиф тип вә сурәтләрин дахили аләминә, психолокијасына вә бунунла әлагәдар, данышығына, дил вә үслубуна даһа артыг фикир вермәк тәләб олунур. Буна көрә дә, тәбиидир ки, бөјүк сәнәткарлар, әксәрән мүәjјән јарадычылыг јолу кечиб, сәнәт әсәринин дили үзәриндә ишләмәк вәр-

---

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1955, сәһ. 23.

дишн вә хејли тәчрүбә әлдә етдикдән, камилләшдикдән сонра драма кечмишләр.

Азәрбајчан әдәбијјатында XIX әсрә гәдәр драм сәнәти тәчрүбә едилмәдијиндән, бу мәсәләдә М. Ф. Ахундовун үзәринә ағыр зәһмәт дүшмүшдү. Лакин әдиб ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмиш, драм сәнәти, драм дили вә үслубунун онун бүтүн инчәликләринә чаваб верән классик нүмунәсини јаратмышдыр.

1) **Чанлы дилин имканларындан кениш истифадә**. М. Ф. Ахундовун пјесләрини XIX әср Азәрбајчан халг дилинин үмуми мәнзәрәсини дүзкүн вә ајдын шәкилдә әкс етдирән күзкүјә бәнзәтмәк олар. Бурада, демәк олар ки, бүтүн зүмрәләрә мәнсуб адамларын сәсини, данышығыны ешидирик.

XIX әсрдә Азәрбајчан халгынын тәркиби, чәнублу, шималлы, кимләрдән, һансы тәбәгә вә зүмрәләрдән ибарәт идисә, онларын һамысы, демәли, бүтүн халг М. Ф. Ахундовун драм әсәрләриндә иштирак едир вә онлар бир-бир данышдырылыр. Драматургун усталығы вә мәһарәти дә бурада өзүнү көстәрир. О, Азәрбајчан халг дилинин һәјат вә мәишәтдәки, үнсијјәт вә давранышдакы әзәмәт вә гүдрәтини, садәлик вә ајдынлығыны үзә чыхарыб чанлы, әјани шәкилдә нүмајиш етдирир. Охучу (вә ја тамашачы) Азәрбајчан дилинин вүс'әтинә, ше'ријјәт вә сәмимијјәтинә һејран галыр. Бөјүк реалист бу јүксәк кејфијјәтә асанлыгла дејил, һәлә һеч кәс тәрәфиндән јада дүшмәмиш, әдәби дилә кәтирилмәмиш сөз инчиләринә, ибарәләрә, нөвбәнөв ифадә шәкилләринә әл атмаг, онлары зәһмәтлә сечиб, тәравәтинә, тәбии көзәллијинә тохунмадан чилаламаг, сурәтләрин, типләрин тәфәккүрүнә ујғун шәкилдә өлчүб-бичмәклә наил ола билмишдир.

Азәрбајчан драматуркија дилинин јарадычысы кими, М. Ф. Ахундовун бу саһәдәки фәалијјәти, шүбһәсиз, дәрин вә самбаллы тәдгигата мөһтачдыр. С. Муртузајевин М. Ф. Ахундовун драм әсәрләринин фразеолокијасына аид иши[1] вә М. Чаһанкировун апардығы тәдгигат[2] бу чәһәтдән тәгдирәлајигдир. Бизим исә бурада анчаг бә'зи әсас чәһәтләри гејд едиб, хатырламаг имканымыз вардыр.

Дејирләр, көзәллик садәликдәдир. Бу фикри ејни илә М. Ф. Ахундовун драм әсәрләринин дилинә дә аид етмәк олар.

---

[1] Бах: Садыг Муртузајев. М. Ф. Ахундовун комедијаларынын фразеолокијасы. Бакы, 1958, 80 сәһифә.

[2] Бах: М. Чаһанкиров. М. Ф. Ахундов драм әсәрләри үзәриндә нечә ишләмишдир. Бакы, 1962, 254 сәһифә.

Сурәтләрин данышығындакы көзәллик мәһз онун садәлијиндә, чешмә сују кими ајдынлығындадыр.

Фикирләрин ифадәсиндәки чанлылыг вә үслуби хүсусијјәтләрин рәнкарәнклији һадисә вә әһвалатларын милли вә јерли колоритлә мөһкәм сурәтдә бағланмасына көмәк едир; М. Ф. Ахундовун драм дилинин халгилији вә һәјатилијини артырыр.

Бир нечә мисал верәк:

[Шәрәфнисә ханым] Ушағы јерә кирсин! Динч отурур мәкәр? Сәһәрдән бәри **гојмујуб** ики чәнкә јун дарыјам; еләә шитәнкилик едир; каһ јуну **гапыб**, каһ чаргадымы дартыб; ахырда мән дә **чана дојдум, бир тикә итәләдим** о јана, ағлыја-ағлыја гачыб үстүнә келибдир. **Ган олмады ки?**[1]

Вә:

[Һачы Гара] Јахшы, сиз истирсиниз ки, гушдан да зирәк олуб Аразын о тајына сәкәсиниз?

[Әскәр бәј] Әлбәттә, **бизим Араз ашығымыздандыр, Күр топуғумуздан!** Һејдәр бәј ки, бизим јанымызда ола, гараул, јасаул бизә нә ејләјә биләр![2]

Сурәтләрин данышыг вә нитгләриндәки бу чүр күчлү колорит, һәјатилик пјесләрин мәзијјәтидир.

Драмларын дили чанлы вә реалдыр. Бурада комик-сатирик үслубла драматик үслуб үзви сурәтдә бирләшәрәк, јени бир кејфијјәт алынмышдыр. Сурәтләрин дилиндәки чанлылыг вә ахычылыг охучуну чәкиб апарыр, бунлара ара-сыра мүәллифин өз лирик изаһ вә тәсвирләри гарышыр: Азәрбајчанын зәнкин тәбиәти, чичәкли-лаләли дағлары, шыр-шыр ахан булаглары, көз ишләдикчә узанан дүзләри, Араз гырғы, аран чөлләри, Хонашин дәрәси, Шәмсәддин маһалы, садә әмәкчи инсанлар, асыб-кәсән бәјләр... ајдын вә рәнкли бир кино ленти кими кәлиб көз өнүндән кечир; өзүнү јүз, јүз әлли ил бундан әввәлки һадисә вә әһвалатларын јахын мүшаһидәчиси, бәлкә дә иштиракчысы һесаб едирсән.

М. Ф. Ахундовун драм дили белә бир чанлылыға вә тә'сир гүввәсинә маликдир.

Һеч бир сурәтин данышығында гејри-тәбии, шит, мәтләбдән кәнар бир сөз, артыг бир ифадә јохдур. Диалоглар мәзмунлу, гыса, јығчам вә чанлыдыр. Һәр кәс өз сәвијјәсинә вә дүшүнчәсинә көрә данышыр, тәфәккүрүнә, дүнјакөрүшүнә ујғун сөз, тәркиб, ифадә вә чүмләләрдән истифадә едәрәк

---

[1] М. Ф. Ахунзадә. Тәмсилат, Тифлис, 1859, сәһ. 24.

[2] Јенә орада, сәһ. 170.

фикир сөјләјир, мүһакимә јүрүдүр. Мүәллиф вар гүввәси илә чалышмышдыр ки, узунчулуг олмасын, сурәт јерсиз кәлмә ишләтмәсин, тәбии данышсын вә дејилән сөз сәрраст атылан ох кими дүз һәдәфи нишан алсын.

Јеринә салынмыш, мүвәффәгијјәтлә ишләдилмиш сөз, ифадә вә ибарәләр драм дилинин реализмини вә колоритини габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдыран мүһүм васитәләрдир; бурада данышыг дилинә мәхсус мәзијјәтләрдән, мәзмунлу, јығчам диалоглардан мәһарәтлә истифадә даһа артыг бәдии кејфијјәт јарадыр. Кәндли Нәчәфин мәнтигли данышығы, ағыллы, сөзкәсән чаваблары, ејһам вә атмачалары, суала гаршы суаллары өнүндә Диванбәји әлдән дүшүр, нәһајәт она тәслим олур:

Нәчәф

Нечә гулдур, аға?

Диванбәји

Нечә, нечә гулдур?! Бир саатдыр сәнилә данышырам, кенә сорушурсан нечә гулдур?

Нәчәф

Ахыр, мән дә гуллуғуна әрз еләдим, аға ки, ушаглар һеч кимин үстүнә төкүлмүјүбләр, анчаг шәјатин јығнағына раст кәлибләр.

Диванбәји

Сән мәһз чәфәнкијат данышырсан.

Нәчәф

Аға, сән дүнја көрүбсән, һеч ајынын, мејмунун, кафтарын, чаггалын арабаја миниб шәһәрдән-шәһәрә сәјаһәт етдијин ешидибсәнми?

Диванбәји

Мәкәр мән дедим ки, ајылар, мејмунлар арабаја минмишдиләр.

Нәчәф

Бәс, сән нечә дедин, аға?

Диванбәји

Мән дедим ки, онларын һафизи сәјаһәт едирди.

Нәчәф

Арабада?

Диванбәји

Бәли!

Нәчәф

Јалгыз?

Диванбәји

Хејир, өз чанәварләри илә.

Нәчәф

Мәкәр о чанәварләр падшаһыдыр?

Диванбәји

Сәнә лазым дејил һәр суалы еләмәк, ағлына зор вермәк!

Нәчәф

Мән ағлыма зор вермирәм, амма ајы вә мејмун арабаја миниб сәјаһәтә чыхмаз! Шәјатин имишләр, бу шәкилдә көрүкүбләр.

Диванбәји

Пәрвәрдикарә, булар нечә тајфадырлар! Ди кәл булара мәтләб гандыр! Бајрам бојнуна һеч зад көтүрмүр, булар да мәни ашкара истирләр мүштәбеһ етсинләр...[1]

Бу, бәдии әсәрдә һәгигәти үзә чыхармаг үчүн сөз күләшдирмәнин инчә вә драматик бир аныдыр.

Бир аз ашағыда Нәчәф, ајыны шаһид көстәрән Диванбәјинин өз сөзләри илә өзүнү тутур; тамам ону әлә салыр:

«Биз ки, демирик, аға! Сиз өзүнүз ајыны бизим илә үздәшдирмәјә кәтирдиниз. Шәмсәддинин мешәләриндә ајы чох, һәр кәс бирин тута биләр. Бундан лазым кәлмәз ки, ајылар, мејмунлар арабаја миниб өлкәләри кәзсинләр»[2].

Тәсвир етдији һадисәләрин әсас мүшаһидәчиси олмуш сәнәткар белә уста, чохбилмиш, сөз алтда галмајан ади кәндлиләрин данышыг вә һазырчаваблыгларындан, көрүнүр, мә'нәви зөвг алмышдыр, бу сәһнәләр ону илһама кәтирмишдир.

Һадисә, әһвалат, чәтин мәсәлә вә долашыгларын ачылышында драматург фикри садә, тәбии вә јығчам вермәк үчүн дилин чанлы сөз, ифадә вә чүмлә гурулушу имканларыны нәзәрдән кечирмиш, һесаба алмышдыр. Дилимизин елә бир ифадә шәклинә, чүмлә нөвүнә раст кәлмәк чәтиндир ки, М. Ф. Ахундовун пјесләриндә ондан истифадә едилмәмиш олсун. Бу, әлбәттә, үзәриндә чох дүшүнмәли мәсәләдир. Буна аид ајрыча кениш тәдгигат апармаг олар.

Бә'зи нүмунәләр верәк:

а) Ади данышыг дили чүмләләри: [Шәһрәбану ханым] **Бир тәгсирли адамын өлмәји чох јахшыдыр мин-мин күнаһсыз халгын гырылмағындан исә** (46)*. [Һејдәр бәј] **Ди, бәс сиз кедин, сонра мән кәлләм, сиз илә көрүшәрәм, бәрабәр кедәрик Һачы Гаранын јанына!** (155). [Началник] **Бәли, чох бөјүк гуллуглар едибсәнмиш! Әлһәг бөјүк мәрһәмәтә лајиг имишсән!** (207)...

б) Мүхтәлиф нөв суал чүмләләри вә бәдии суаллар: [Мәстәли шаһ] **Мурова десәм: јериндән гоп, гопмазмы? Араза десәм: ахма ахармы?** (45). [Вәзир] **Тејмур аға сәнинми јанына кәлмишди!** (131) [Шө'лә ханым] **«Вај, дәдәм вај, сән бура не-**

---

[1] М. Ф. Ахунзадә. Тәмсилат, Тифлис, 1859, сәһ. 96—98.

[2] Јенә орада: сәһ. 100.

* Драм әсәрләри илә әлагәдар тәдгигат әдибин сағлығында чыхан (1859), Тифлис нәшри үзәриндә апарылмышдыр. Мисалларын јанындача верилән рәгәмләр һәмин нәшрин сәһифәләрини көстәрир.

чә кәлә билдин? Мәкәр аслан үрәји јемисән? Мәкәр чанындан горхмурсан? (142); Дәхи сабаһ нијә, елә бу саатда кедә билмәзмисән? (145). [Намаз] Аз адаммы ондан хејир көрүб? (77). [Кәрәмәли] Ај аға, кери гачым, ја ирәли? ...Јә'ни јүк илә гач демирсәнми? (195—196)...

в) Ара сөз вә ара чүмләләр: [Шәһрәбану ханым] Бу чәһәтдән хатирчәм ол, баба дәрвиш! (47). [Һејдәр бәј] А гыз, бир көр нә дејирәм! Ахы, тәләсмә (157). [Һачы Гара] Бу заманәдә чох гочаглыгдан исә, ағрын алым, адамын чиби пул илә долу олса јахшыдыр (170). [Оһан] А кедә, Сәркис, бу јана дөн, бизи ғана чалхама! (187)...

г) Хаһиш вә јалварышлар: [Мүсјө Жордан] Ах, кәлдиниз! Һатәмхан аға, Шаһбаз бәј, сизи тары, тез мәнә ат һазыр един, кәрәк бу саатда кедәм, дајана билмәнәм... (52). [Меһтәр] Аға, гурбанын олум, гәләт еләмишәм, атан коруна бағышла мәни! (122). [Мәшәди Гурбан] Ај аман, гојмујун! Мәним көзүмүн ағы-гарасы бир оғлум вар! (110). [Һејдәр бәј] Белә башына дөнүм, гадан алым, ајағындан өпүм, јалварырам, ики һәфтә сәбр ет! (161)...

ғ) Һәдәләмә, көнүлалма вә б. к. мәзмунлу сөз, ифадә вә чүмләләр: [Шәһрәбану ханым] Көрәрсән, сән дә өз билдијиндән, мән дә өз билдијимдән (37). [Шаһбаз бәј] Шәрәфнисә, бу нә сөздүр, дејирсән? Тамам Парижин гызлары гурбан олсун сәнин бир түкүнә! Мәним ки, сәнин тәк көзәл јарым вар, беһишт һуриләри көзүмә көрүкмәз. Сәнсиз мәним бир күнүм олмасын! (40). [Мәшәди Гурбан] Диванбәји илә бизи горхутма! Бағырсагларыны ајағына долашдыррам (180). [Һачы Гара] Түфәнкинизи, тапанчанызы, гылынчынызы туллујун! Јохса од еләдим! (194). [Сәкинә ханым] Һәр нә билирсән, елә, әлиндән кәләни эсиркәмә! Әсиркәсән, намәрдсән! (226). [Бајрам] Ах, мәним маралым, мәним чејраным! Бу сәнсәнми кәлибсән? (106)...

д) Үмумхалг дилинә, сөзә-сөһбәтә кечиб өзүнә јер етмиш дини сөз, тәркиб вә истилаһлар, ифадәләр, анд, давраныш вә әдәб гајдалары, нидалар: [Шәһрәбану ханым] Аллаһу әкбәр! (29). [Һатәмхан аға] Балам, сән һәлә ушагсан... (32). [Шәрәфнисә ханым] Чан ана, елә демә!.. (46). [Зиба ханым] Баракаллаһ сәнин кишилијинә!.. (117). [Икинчи әризәчи] Бәли, башына дөнүм, беләдир... (137). [Шө'лә ханым] Бујур көрәк... (144). [Пәри ханым] Бәли, гадан алым... (146). [Бајрам] Кет, хош кәлдин! (67). [Тарверди] Баш үстә (88); Ај һарај, ај аман! Көмәк един, ај аллаһы севән, дадыма јетишин! Ваj аман, гәләт еләрәм, гулдурлуға дәхи чыхманам, һеч кими сојманам! Төвбә олсун, төвбә, төвбә! Оф, аллаһ, сән гуртар! (89)...

Бүтүн бунлар М. Ф. Ахундовун комедијаларынын дилини һәјатла, мәишәтлә, халгын руһу, гәлби, истәк вә әмәлләри илә мөһкәм сурәтдә бағлајыр, сурәтләрин дилиндәки чанлылығы вә һәјатилији гат-гат артырмаға көмәк едир.

Дилин садәлији вә чанлылығы драм әсәрләриндә мүһүм шәртдир. Бу кејфијјәтә наил олмаг үчүн әдиб һәтта әдәби дил нормаларындан кәнара да чыхыр. Һәјатилик, данышыг дилинә там јахынлыг әламәти олараг, чох һалда драматург чанлы тәләффүзә әсасланмышдыр. Мәс., фе'лин гејри-мүәјјән кәләчәк (мүзаре) заманынын I шәхс тәк вә чәминдә һәм тәсдиг, һәм дә инкарын чанлы тәләффүз әсасында верилмәси онда сәчијјәви һалдыр. Бүтүн сурәтләрин данышығында бу, кениш шәкилдә өзүнү көстәрир: дәјишмәнәм (14); дејә билмәнәм (23); кедә билмәнәм (27); оллам (41); гојманыг (44); дајана билмәнәм (54); доланныг (201); билмәник (254) вә и. а. Сәс уjушмасынын мүәјјән нөвләри олан бу севти һадисәләр XVIII әсрдә—Видадинин, Вагифин дилиндә вә ондан әввәлләрдә дә варды, лакин һәмин хүсусијјәт М. Ф. Ахундовун дили үчүн даһа сәчијјәвидир.

Белә бир һал тәкчә сурәтләрин данышығында дејил, әдибин өз дилиндә дә мүшаһидә едилир.

М. Ф. Ахундовун дилиндә аилә, мәишәтлә әлагәдар, әдәби дилимиз үчүн јени, чанлы һәјатдан кәлән бир чох мараглы сөзләр, бирләшмәләр дә вардыр: говзумаг (башыны јухары говзујуб...) (15); шитәнкилик (23); әмидосду (26); товлашдырмаг (28); сәксәкәли (38); мәмә (биби, мама мә'насында) (39); дарбадағын (53); көјнәкчәк (55); чүвәллағы (140); чуғуллуг (66); севкилилик (84); чолмачочуг (128); дана-долуг (153)...

Пјесләрдә һәр ан ширин данышыг тәрзи, дилин һәјатилији көзләнилмишдир. Бу кејфијјәт кәлмә-алынма сөзләр вә онларын ишләдилмәсиндә дә мүшаһидә олунур. Истәр әрәб-фарс, истәрсә дә башга алынма сөзләри мүәллиф Азәрбајчан дилинин дахили гајда-ганунларына табе вәзијјәтдә чанлы дилдә, данышыгда нечәдирсә, нә шәкилдә ишләнирсә, елә дә вермиш; буну тәмсилатын мүгәддимәсиндә мүәјјән гејдлә нәзәрә чатдырмағы да лазым билмишди. Һарамзадалыг (4); гыздырма давасы (5); чадыр (7); раһат (9); сабаһ вахты (12); чаһыл (28); хајынлыг (29); тамаша (119); нағыл (132); тајфа (76); баракаллаһ (75); маһал (81); тамаһкар (82); падшаһлыг (88); муғајат (92) вә с.

Алынма сөзләрин данышыг тәрзинә ујушмасы дилимиз-

дәки мөһкәм сөвти ганунларла, хүсусилә аһәнк гануну илә әлагәдардыр; пјесләрин дилиндә күтләви данышығын тә'сири илә јазылы дилә кечмиш чохлу чанлы сөвти һадисәләр вардыр.

а) **Сәсдүшүмү: башларыг** (башлајарыг), **истир** (36); **башын(ы), үзүн(ү); олар** (онлар)—47, 55..; **тары** (танры)—55; **олан** (оғлан)—117; **таныр** (118); **јерин** (јерини), **охурам** (165) вә с.

б) **Сәсујушмасы** (сәсдүшүмү илә бирликдә): **оллуг** (36); **галлам, оллам** (64); **гајтара билләмми? билликми?** (127, 143); **аллыг** (154); **кәлләм** (155); **өлләм** (213); **саллыг** (241)...

в) **Мүхтәлиф нөв әлавә сәсујушмалары: ојнујур** (36); **гојмујуб** (64); **олмујуб** (33); **туллујуб** (59); **сојмујублар** (99); **сөјлүјүрсән** (157); **горхмујун, доғрујачағам** (183); **чыхмыјалар** (188); **охшујур** (242)...

г) **Сәс әвәзетмә: көрүкә** (көрүнә)—131; **көрүкмүр** (көрүнмүр)—64; **галхызыб** (галдырыб)—147; **гуртулду** (гуртарды)—135...

ғ) **Јердәјишмә: өркәнибсиниз** (өјрәнибсиниз вә ја өкрәнибсиниз)—136; **зәһирмар** (зәһри-мар)—175; **билмәзмисән?** (билмәзсәнми?)—145...

д) **Сәсартымы: исрағакүн** (25); **һәлбәт** (59); **урус** (199); **далысында** (колун далысында)—156.

Бу чүр чанлы сөвти һадисәләр мүәллифин өз дилиндә дә вардыр.

Бунларын һамысы үмумхалг дилинә вә чанлы данышыға хас олан вә, буна көрә дә, Азәрбајчан дилинин инкишаф ганунлары сырасына әлавә едилән сөвти һадисәләрдир; бунларын шивә вә диалектләрлә әлагәси јохдур.

2) **Сурәтләрин данышығындакы бәдиилик вә образлылыг һаггында.** Фикрин образлы шәкилдә ифадәси Азәрбајчан дилинин дахили мәзијјәтләриндәндир. Јығчамлылыг кејфијјәти дә образлы данышыгла сых әлагәдардыр. Азәрбајчан дилинин бу мәзијјәти, тәбии олараг, М. Ф. Ахундовун сурәтләринин дилиндә ајдын ифадәсини тапмышдыр.

М. Ф. Ахундовун бәдии дил вә ифадә васитәләри олдугча зәнкиндир. Онда һәр сурәт тәбии вә гајдасында данышыр. Сурәтләрин нитгләри мәчазларла долудур, одур ки, чанлы вә чазибәлидир. Һәјатда да беләдир. Азәрбајчан дилиндә ади, дузсуз, гуру вә сөнүк данышмаг чәтиндир; кәрәк мәчазла данышасан. Буна дилин тәбиәти, дахили мәзијјәтләри өзү имкан јарадыр. М. Ф. Ахундов, сөзүн әсил мә'насында халг хадими иди, о, халгла чох әлагәдарды. Бу исә она инсанларын гәлбини, нәфәсини дујуб, онларын һәр кәлмә башында бәнзәтмә, мүгајисә, бир мәсәл, аталар сөзү олан данышыгларына еһтирасла гулаг асмаға, сөһбәт вә нағылларыны ешитмәјә, шикајәтләрини динләмәјә, беләликлә дә халг дилинин зәнкинликләрини, онун сирләрини, һәр чүр кејфијјәт вә мәзијјәтләрини мүшаһидә етмәјә реал имкан јарадырды. О, көзү илә көрүб, сәнәткар гәлби илә дујдугларыны гәләмә алырды. Бәлкә дә о, тәсвир етдији һадисә вә әһвалатларын мүшаһидәчиси олдуғу заманларда сурәтләрин дили үзәриндә дүшүнүр, көтүр-гој едир вә ишләјирди; ахы, сәнәткар вә надир исте'дад үчүн бу олдугча мүнасиб бир шәраит иди. Пјесләрин дилинин бу гәдәр һәјатилији дә бурадан ирәли кәлир.

Драм әсәрләриндә сурәтин дили үзәриндә ишләмәк кәркин әмәк тәләб едән мүһүм вә чидди јарадычылыг мәсәләсидир. М. Ф. Ахундов өз јарадычылығына чох тәләбкарлыгла јанашмышды; о, сурәтләрин дилини ишләркән хүсусилә диггәтли олмушдур. Онун һүснрәғбәт бәсләдији сурәтләр садә, ағыллы вә ифадәли данышыр. Гадынларын дили даһа чанлы вә ајдындыр.

Тәбриз мүһитиндә јашајан Сәкинә ханым вә Зүбејдәнин нитгләриндә анчаг бир-ики јердә тәкрар олунан **һакими-шә'р** (217)... **әһли-зәләмә** (223)... вә **бәраји-еһтијат** (233) бирләшмәләри мүстәсна едиләрсә, гадын сурәтләринин дилиндә бир дәнә дә олсун фарс тәркиби (изафәт) јохдур. Мүәллиф әлјазмасында, Шәрәфнисә ханымын дилиндә ишләтдији «мәчмүәләчаиб бағы» сөзләрини, сонрадан тәсһиһ едиб «әчајибат бағы» шәклинә салмышдыр.[1] Залханын данышығында бир јердә әввәлчә «бәрфәрз ки, јараглы» јазылмыш, сонра бурадан «бәрфәрз» сөзү позулуб, ифадә «белә тутаг ки, јараглы» шәклиндә верилмишдир[2] вә с. Әдиб, мәсәлән, Һачы Кәрим зәркәрин нитгиндә «бәрфәрз ки»[3] сөзүнү, јахуд, лап елә Һачы Нуру шаирин, Һатәмхан ағанын данышыгларында «үмәнаји-дөвләт»[4] изафәтини ишләтмәји лазым билмишсә, савадсыз гадынларын дилиндә «бәрфәрз» вә «мәчмүәл-әчаиб» кими сөз вә бирләшмәләр һарадан ола биләрди ки, реалист сәнәткар да ону һәјати һесаб едиб ишләдәјди...

Мәчазлар, бәнзәтмәләр, идиоматик ифадәләр, ибарәләр, аталар сөзләри вә мәсәлләр сурәтләрин дилиндә фикирләрин

---

1 Бах: Азәрб ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду. М. Ф. Ахундовун архиви 2, Г-5/91.

2 Јенә орада.

3 Јенә орада.

4 Јенә орада.

образлылығыны тә'мин етмәк, бәдии көзәллији гүввәтләндирмәк үчүн мүһүм рол ојнајыр. Һәр сурәтин дилиндә аз вә ја чох дәрәчәдә мүәјјән бәдиилик вә образлылыг вардыр.

Оналты јашлы ев гызынын — Шәрәфнисә ханымын дилиндән нүмунәләр верәк: Фирәнк гызлары башларына өртән тәсәкләр мәнә лазым дејил; ал Парижда онларын башларына өрт ки, **Гарабағдан онларын һавасына јелләниб учурсан** (27); **Бығ, аллаһ, торпах башыма**, арвад нәләр данышыр! **Ајағымын алтындан јер гачды**, дуруб гачым! (29); **Ох, аллаһ, кәрәминә шүкүр, бир аз үрәјим динчәлди!..** **Әкәр мәмәм дејән дәрвиш** олмасајды, шәксиз мүсјө Жордан Шаһбазы апарачагды. **Күнүмү көј әскијә дүјәчәкди** (39); Бәсдир, аллаһы севирсән, **бу базылары бизә аз кәл...** (40) вә с...

Башга сурәтләрин дилиндән мисаллар кәтирәк: [Һатәмхан аға] Ха-ха-ха! Шаһбаз билир ки, **сәнин гызын үрәји көврәкдир, она саташыбдыр... Аналы-гызлы ики пуллуг ағлыныз јохдур. Һәр бош сөздән өтрү јердән олурсунуз** (30); Бачарырсан, гојма кетсин! **Көјдә учан ганатлы гушу әјләмәк олурса, Шаһбазы да күч илә әјләмәк олур** (36—37). [Шәһрәбану ханым] Де көрүм, **үрәјим дүрүст гызасыдырмы?** (38); **Бығ, арвад, сәнин үрәјин дашдыр, нәдир!** (45). [Тејмур аға] **Мән о гушлардан дејиләм ки, этим јејилә** (125); [Пәрзад] **Анамын көзүнүн ағы-гарасы бир мәнәм** (61) вә с.

Јахуд, әлавә бә'зи мәчази мә'налы сөз вә ифадәләри алаг: **Хамырағыз** (38); **ағзы дағыныг** (153); **шејтан фикир** (вәкилләр)—223... **дил-дил өтмәк** (131); **баш вуруб чыхмаг** (141); **әл чәкмәк** (112); **тов тутмаг** (Та бу јасаулларын бир нечәсинә **тов тутулмаса**, өлкә оларын әлиндән динчәлмәз!)—189. **Күнү гара олмаг** (202); **гызыл-гырмызы гыз** (222); **гызыл-гырмызы оғлан** (239)...

Бүтүн бу ибарәләр, сөз вә мәчазлар, образлы данышыг, күчлү колоритә малик олан чанлы ифадә тәрзи XIX әсрә гәдәр халг дили хәзинәсиндә јатыб галмыш, бу шәкилдә јазылы дилә кәтирилмәмишди. Бу чәһәтдән М. Ф. Ахундов бөјүк иш көрмүш, данышыг дилинин түкәнмәз еһтијатлары һесабына әдәби дилимизин бәдии тә'сир гүввәсини артырмыш, ону јени ифадә шәкилләри илә олдугча зәнкинләшдирмишдир.

Фикирләрин, данышығын халг јарадычылығы, халг мүдрүклүјү, адәт-ән'әнәләр вә с. илә усталыгла бағланмасындан, аталар сөзү, мәсәл вә с.-дән дә бәдиилији, мә'наны, сөзүн тә'сир гүввәсини артыран васитәләр кими истифадә олунмушдур. Залханын «Тарыверди сәнә нә ејләјибдир?» суалына Бајрамын вердији чаваб халг јарадычылығы илә мүнасиб шәкилдә әлагәләндији үчүн көзәл, мә'налы вә тә'сирлидир:

Дахы нә еләјәчәкдир? Күнүмү гара едиб, сәбрү гәрарымы кәсибдир; нә күндүз динчәлә билирәм, нә кечә јата билирәм. **Аз галыб дәли-диванә олуб Мәчнун кими дағa-даша дүшәм, Кәрәм кими алышам, јанам!**[1]

Башга јердә мүвәффәгијјәтлә ишләдилмиш бирчә мәсәллә Тарывердинин характери јахшыча ачылыр:

Аллаһу әкбәр, бизә горхаг демәсинләр дејән, кәрәк өзүмүзү бәлаја салаг!? А гардаш, бирчә гулаг ас, көр нә дејирәм: сән гочаглығы лап гәләт анлырсан. Һеч билирсәнми гочаглыг, икитлик нәдир? **Икитләрин башчысы Қороғлу дејибдир ки, икитлик ондур: доггузу гачмагдыр, бириси һеч көзә көрүнмәмәк.** Мән дејирәм ки, бу ики ишин һансына әмәл едирсиниз един[2]

Сәксинә ханымын аталар сөзләриндән истифадә илә Аға Һәсәнә вердији чаваблар гылынчдан кәсәрлидир; бир-ики сөз бир сәһифә данышыгдан гат-гат тә'сирлидир:

Аға Һәсән
(дарылыб)

Јахшы, сәнә мән бир ојун тутум ки, тамам дастанларда дејилсин, өләнәдәк дады дамағындан кетмәсин! **(Ајаға дурур).**

Сәкинә ханым

Кет, кет! Сәндән горхан сәндән әксикдир! **Әлиндән кәләни беш габа чәк!..**[3]

М. Ф. Ахундов бә'зән үмуми һадисәләрин нәтичәси кими верилән аталар сөзүнүн өзүндән «нәтичә» чыхарыр. Буну биз Бајрамын һәбсдә икән е'тирафында мүшаһидә едирик:

Пәрзад

Сән гуртаранадәк иш-ишдән кечәр. Нијә сән тутулубсан? Нијә сәнә тәгсирсиз бу мүсибәт үз верибдир?

Бајрам

Мәним башга тәгсирим јохдур. **Өзкәјә гују газан өзү дүшәр. Мән өзкәјә гују газдым, өзүм дүшдүм...**[4].

Пјесләрдә, сурәтләрин дилиндә бу шәкилдә јарадычылыгла 30-а јахын аталар сөзү вә мәсәл ишләдилмишдир: [Һачы Нуру шаир]. Кедирәм, **доғру сөз ачы олур** (7)... [Шәһрәбану ханым] **Гурунун одуна јашлар да јаначаг**, бичарә парижлиләр бизә бир зад етмәмишдиләр (50); **доғру дејирсән, балам, бурун-гулаг баша садаға** (52). [Зиба ханым] Бачыны мәнә

[1] М. Ф. Ахундзадә. Тәмсилат. Тифлис, 1859, сәһ. 63.
[2] Јенә орада, сәһ. 83.
[3] Јенә орада, сәһ. 227.
[4] Јенә орада, сәһ. 106

танıдырсан?! **Сәнин бачын хәсисликдән пәнири шүшәјә гојуб чөлдән әппәк батырыр...** (117) [Пәрзад] **Нејләјим, јазыны позмаг олмаз** (59). [Залха] Онда, мән замын ки, **гурд гојун илә отлыја** (68). [Тарверди] **Еһ, мечит тикилмәмиш кор әсасын дајады** (74); **Јаман јердә күн ахшам олду?** (84). [Намаз] **Артыг тикә мәкәр баш јарар?** (77); **Горхаг һәмишә өзүндән горхаға раст кәләр** (81). [Вәли] **Гушдан горхан дары әкмәз** (83). [Һејдәр бәј] **Авазын јахшы кәлир, охудуғун гур'ан олса!** (154). [Әскәр бәј] Һачы, доғру дејирмишләр ки, **бир адамдан аллаһ алса, бәндә вермәк илә дөвләт олмаз** (168). [Һачы Гара] **Адам иш вахтында танылыр, гадан алым!** (177); **Өзкәјә гују газан өзү дүшүр** (192). [Сона ханым] **Гул хатасыз олмаз, аға кәрәмсиз** (212). [Сәкинә ханым] **Сөз ачыг кәрәк;** **Көнүлә ки, күч јохдур** (226). [Әзиз бәј] **Јүз гарғаја бир сапан дашы!** (227). [Аға Кәрим] Аға Сәлмана мәним тә'лимим лазым дејил. **О өзү шејтана папуш тикәр** (231). [Аға Мәрдан] **Балыг истәјән кәрәк чанын сојуг судан горумыја** (241); **Доғрулуг һеч вахтда итмәз. Оғулларым!** (254). Вә и. а.

Белә, халг јарадычылығынын һазыр материалы илә сурәтләрин дилинә бәзәк вурмаг вә онун бәдии тә'сирини артырмағын өзү дә М. Ф. Ахундовун дилинин һәјатилијини бир даһа тәсдиг едир.

3) **Сурәтин дилинин фәрдилији вә типикләшдирилмәси мәсәләси.** Драм сәнәтиндә сурәтин, типин дахили аләмини ачан онун өз дили, өз данышығыдыр. Буна көрә дә типиклик мәсәләсинин һәллиндә дил мүһүм рол ојнајыр.

Типләр үзәриндә ишләркән М. Ф. Ахундов онларын дилинә вә данышыг хүсусијјәтләринә ајрыча фикир вермиш, һәр јердә һәр сурәти, типи данышдыраркән һәмишә, еһтијатлы олмаға чалышмышдыр. Әкәр сурәт — тип мәнфи хасијјәтләринә көрә гәзәб вә нифрәтә лајигсә белә, јенә онун нитгиндә, мүмкүн гәдәр, мәдәнилији вә етиканы көзләмишдир. Сурәтләрин дилини һәр чүр әјаләт сөзләри, лүзумсуз ифадәләрлә долдурмамышдыр. Бу онун нәзәри көстәришләринә дә ујғун кәлир. Әдиб Мирзә Ағанын пјесләринә јаздығы тәнгиддә бу мәсәләјә хүсуси олараг тохунмушду; онун нәзәринә чатдырмышды ки, «пјесин мәзмунунда гәтијјән әдәбсиз сајылан кејфијјәтләр, сөзләр, һәрәкәтләр олмамалыдыр. Буна көрә дә «Әшрәфхан» пјесиндә хәла, нәчис вә с. сөзләр јол верилмәздир вә дәјишдирилмәлидир»[1]. Драматург өзү дә һәр јердә буна әмәл етмишдир.

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 182.

Лакин, драматург бә'зән сурәтләрин типик характер вә хасијјәтләрини ачмаг, нүмајиш етдирмәк мәгсәди илә јүнкүл сөјүш вә гарғышлара мүрачиәт етмәјә билмәмишдир. Типләрин данышығында әдәбдәнкәнар кими көрүнән бә'зи сөзләрә: **ләктә** (23); **поша** (42); **чәнки** (118); **ләчәр** (126); **ковулу** (132); сөјүш вә гаргышлара: (Вәзир) **Кәс сәсин, ит оғлу, ит!** (121); **Итил чәһәннәмә, мәл'ун!** (133); (Һачы Гара) **Евин јыхылсын мәни бу күнә салан! Гапын чырпылсын мәни дуканымдан авара гојан!** (182); **Гурумсаг ушағы.. Гырышмал ушағы...** (193) вә с. тәсадүф олунурса да, бунлар мүхтәлиф мүнасибәтләрлә әлагәдардыр.

Чанлы данышыгда чох вахт ади бир һал кими көрүнән јүнкүл сөјүш вә гарғышлары, бә'зи әдәбдәнкәнар сөзләри ишләдәркән, бунлары да әдиб сечмиш вә саф-чүрүк етмишдир. Мәсәлән: әкәр Ләнкәран ханынын вәзири өз меһтәринә **Сәсин кәс, ешшәк тохуму, ешшәк!** (122) — дејә сөјүрсә, Зиба ханыма кәлмә башы **Ај ләчәр... сәлитә. Кәс сәсини ај ләчәр!** (130) сөзләри илә мүрачиәт едирсә, бунунла өз ганачағыны көстәрмиш олур; һарда кәлди о, бу чүр кобуд вә налајиг сөзләр демәјә адәт етмишдир. Бу онун данышығында типик чәһәтдир ки, өз рәфтарында бүрузә верир. Буну драматург нәзәрә алмаја билмәзди. Вә ја, Молла Ибраһимхәлил тәшвишә дүшәрәк, **Евинизи аллаһ јыхсын! Бу нә иш иди етдиниз? Евинизи аллаһ јыхсын! Гапыныз чырпылсын!** (20) кими гарғыш вә нидалары илә авам нохулулары тагсырландырмаг, онлары борчлу чыхармаг үчүн гарачылыг едирсә, бу онун ич үзүнү ачмагдан өтрүдүр. Бу һај-күјлә о, өз дәләдузлүјүнү нүмајиш етдирмиш олур.

Һачы Гаранын **Ит оғлу гәдәк, шилә верәнин әли гургушум имиш!.. Сағ-саламат сатдығын малын газанчын јемијәсән!..** (175) **Сәни ләʼнәтә кәләсән арвад!.. Арвад-ушаг зәһирмар јесин!** (212) вә б. к. гарғыш вә сөјүшләрини алаг. Хәсислик, пула һәрислик Һачы Гаранын әхлагына тә'сир көстәрәрәк ону о гәдәр даргурсаг вә дејинкән етмиш ки, газанч олмајан күндә онун боғазындан чөрәк дә кечмир, ачы сөзләрлә евдә арвад-ушағы да санчыр... Бүтүн бу чәһәтләри мејдана чыхармаг үчүн драматург мүнасиб сөз вә ибарәләрдән истифадә етмишдир.

Реалист сәнәткар үчүн чәмијјәтдәки мүхтәлиф характерләрә лајиг, онларын дахили аләмини, хасијјәтини ачмаға көмәк едән һәр нөв сөз, тәркиб, ибарә лазым иди. Бунсуз тип јаранмазды. Бурадан да һәгиги тип, характер јаратмагда сө-

зүн, данышығын ролу, сәнәткарын халг дилинин зәнкин ифадә васитәләриндән истифадә мәсәләси мејдана чыхыр.

Доғрудур, Һачы Гара сурәтинин типикләшмәсиндә гүввәтли мәзмун, һадисәләрин үмуми кедиши, сурәтин һәрәкәтләри вә с. дә мүһүм рол ојнајыр. Лакин Һачы Гарадакы ифрат дәрәчәдә өзүнү көстәрән хәсислик онун данышығы, ишләтдији сәчијјәви сөз вә ибарәләрлә тамамланыр. О, **Мән һәмишә өзүм атама гур'ан охурам. Пул илә мән өмрүмдә гур'ан охутдуғум јохдур!.. Бу касад базарда мәним бир шаһы газанчым јохдур, аббасыны һардан алырам, сәнә верим?..** (165), дејә Худавердини говур. Әввәлчә мал алмаға, хејир вермәјә кәлдикләрини күман едәрәк, **Вәәлејкүмәссәлам! Һачы белә сизин гаданызы алсын! Бујурун ичәри, әјләшин!.. Хош кәлдиниз, ағрынызы алым, сәфа кәтирдиниз! Бу дүкан сизә пешкәшдир! Чубугму чәкирсиниз, гәлјанмы истирсиниз?** (166)—дејә бәјләри ширин дилләә гаршылајан Һачы Гара онлардан башга тәклиф ешитдикдә, дәрһал вәзијјәти дә, сөзү дә дәјишир; әввәлки «хош кәлдиниз!» ибарәси тәкрарән рәдд мә'насында ишләдилир: **Оғлум өлсүн ки, дәхи кисәдә тәнбәки јохдур. Елә ахыры иди ки, силкдим, долдурдум. Хош кәлдиниз!** (168). Бир аз сонра «газанч» сөзүнү ешидән кими јенидән «ширин» дилини ишә салыр: **А киши, нә вахт мән сизи говдум! Отурун ашаға, аллаһы севирсиз, чәһәннәм олсун алыш-вериш! Отурун ашаға! Мән билмәдим ки, сиз инчијәчәксиниз, јохса јүз түмән зәрәрә дүшсәјдим дә, сизә кет демәздим. Мәндән бир кимсәнә күлдән ағыр сөз ешитдији јохдур! Бај сәнин гадан алым, Һејдәр бәј! Гәлјан долдурумму? Ағрын мәнә кәлсин!** (168—169). Бүтүн бу чүр сифәтдән-сифәтә кечмәк, бири дикәри илә ујушмајан икибашлы данышыг Һачы Гараны бир хәсис, мәнлијини дә пула, газанча сатмаға һазыр олан маһир бир дәллал кими типикләшдирир. Сон пәрдәдәки началникә дедији сөзләри вә јалварышы илә исә о, тамашачыны лап риггәтә кәтирир. **Гурбанын олум, малым јетишмәсә өлләм!** (213); **Башына дөнүм, началник, муравун јасауллары мәни тутанда чибимдән јарым аббасымы чыхардыблар, бујур версинләр!** (214). Драматург «аббасы» вә «јарым аббасы» сөзләрини гәсдән ортаја атмышдыр. Бунларла Һачы Гараны тамам ифша едир, онун характерини даһа да ачмыш олур.

Һачы Гаранын типик сөвдәкәр-тачир симасыны ашкара чыхаран—ону тачир кими типикләшдирән мүвәффәгијјәтли сөз, сөһбәт вә нитгләрдән дә маһарәтлә истифадә олунмушдур. Һачы Гаранын әввәлчә базарын касадлығындан шикајәти (**Һеч кәс малын үзүнә бахмыр. Дејәсән өләтдән гырыланларын совхасыдыр. Һеч кәс јовуғуна кәлмир...** (161—164), бәјләри көрәркән исә онлара мал сырамаг мәгсәдилә јаландан јағдырдығы тә'рифләр (**Аллаһ бәрәкәт версин! Ағрын алым, мал ки, јахшы олду, базар һеч вахт касад олмаз. Өзүн билмирсән ки, мән дүкана пис мал гојманам? Күнбәкүн сатылыр. Дүнән дүкан лап бошалмышды**)— 166 онун әсил алверчи-дәллал симасыны ачыб көстәрир. М. Ф. Ахундов, јә'гин ки, о заман Тифлисдә вә Азәрбајчанын тичарәт мәркәзләриндән олан Нухада тачирләрин вә дәллал типләрин «алверчи дилини» јүз дәфәләрлә ешитмишди. Бу, Һачы Гаранын дили үзәриндә ишләркән она аз көмәк етмәмишди...

М. Ф. Ахундов типи, онун характеринә ујғун данышдырмагда устад сәнәткар иди. Гадынларла садә азәрбајчанча данышан дәрвиш Мәстәлишаһ «фәалијјәтә» кечәркән, дилини дәјишдирир, шакирди Гуламәли илә фарсча данышмаға башлајыр. Гуламәли дә она ејни дилләә чаваблар верир. Мәстәлишаһ һәтта даһа артыг тәәччүб доғурмаг, «мүштәриләрини» тилсимләмәк үчүн белә охујур:

Дәгдәғәһа фәтәнди, түббәл-кәри кәрәнди.
Түббәл-күму күмүһа, бијәнди, јәнди, јәнди[1].

Бу мисралар жаргондур, мә'насыз сөзләр јығыныдыр. «Изаһлар»да да бу барәдә белә јазылмышдыр: «Бу парча дәрвишләр вә чадукүнләр тәрәфиндән охунур, мә'насыны тә'јин етмәк мүмкүн олмады».[2]

Мәстәлишаһын чағырдығы див, ифритә адлары — **Мәлиха, Селиха, Бәлиха** сөзләри дә бурада жаргондур.

Кәлдәкли Молла Ибраһимхәлил шакирди Молла Һәмидлә икиликдә тамам ајдын сөһбәт етдији, мәсләһәтләшдији һалда, нохулулара өз кәраматиндән дәм вураркән, гәсдән данышығына гатдығы чохлу чәтин әрәб, фарс сөзләриндән әлавә **мүхтәсәри-кәлам, мүддәти-тәкмил, кили-һикмәт, мигдари-мүәјјән, әрәги-күкүрд, әчзаји-иксир, тизаби-әрғаван, гә'ри-инбиг, дөвреји-тәрбијәт, һәрарәти-наријјә, саәти-нүчуми, әчзаји-әсраријјә..** (14) вә б. к. ијирми беш, ијирми алты тәркиб (изафәт) ишләдир.

Дәрвиш Аббасын сәси анчаг бир јердә (икинчи мәчлисин сонуна јахын) ешидилир ки, о да һејбәтли сәслә фарсча охудуғу үч бејтлик ше'рдир. Лакин бу кичик епизодла о, јадда галыр.

Чәтин, анлашылмајан сөзләр, жаргонларла вә фарс дилиндә данышдырмагла сурәти сәчијјәләндирмәк үсулундан

[1] М. Ф. Ахунзадә. Тәмсилат. Тифлис, 1859, сәһ. 52.
[2] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1958, сәһ. 414.

драматург ики әсәриндә истифадә етмиш вә бу үсул, хүсусилә дәрвиш Мәстәлишаһы вә Молла Ибраһимхәлили фәрдиләшдирән башлыча шәрт олмушдур. Бу үсулдан сонралар Ҹ. Мәммәдгулузадә Шеjх Нәсруллаһ типини јарадаркән мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Мүәллиф Молла Ибраһимхәлилин дили илә ортаја атдығы «Меjмуну јадыныза салмыјасыныз...» (18) јарлығы илә исә, бир фырылдагчы кими, тәкчә онун өзүнү дејил, үмумиликдә авам адамлар кими нохулулары да јахшыча типикләшдирир; бу кејфијјәти мејмун әһвалаты илә әлагәдар нохуларын «аф-уф» нидалары даһа да тамамлајыр: **Уф, нә истидир... Уф лә'нәтә кәләсиниз! Уф, әл чәкмәзләр! Чарә јохдур... Әлач јохдур... Уф, лә'нәтә кәләсиниз мејмунлар! Лә'нәтә кәләсиниз һәмдүнәләр! Бу нә иш иди дүшдүк** (19—20).

Ејни мәгсәдлә башга сурәтләрин дилиндә дә бу чүр үсуллардан истифадә олунмушдур. Мәсәлән, икичә дәфә ишләдилән «Мәнчијәз... јејәрәм» ифадәсилә кечәл Оруч типи чох көзәл характеризә едилир: 1) *Мәнчијәз...* **јејәрәм.** *Мән(им) һавахт гулдурлуға кетдијим вар? Мән һеч гојун-гузу оғурлуғуну да бачарманам* (76); 2) *Мәнчијәз... јејәрәм! Мәним нејимә кәрәкдир ад, сан?* (77).

М. Ф. Ахундовун гадын сурәтләринин гејри-ади, чәтин вәзијјәтләрдә, бәркә дүшдүкдә (Ханпәри) **Дәдәм вај, нәнәм вај!** (54 вә 55); (Нисә ханым) **Ај аман, вәзир кәлир!** (127); (Шө'лә ханым) **Вај, дәдәм вај...** (142); (Шө'лә ханым вә Нисә ханым) **Вај, дәдәм вај, нәнәм вај!** (143); (Сона ханым) **Вај, дәдәм вај...** (162); (Зејнәб ханым) **Вај, дәдәм вај!** (240) вә бу кими нидалара мүрачиәт етмәләри онларын данышығыны, ифадә тәрзини кишиләрин ифадә тәрзиндән бир гәдәр ајырыр вә бир нөв фәрдиләшдирир. «Бый» нидасы әсасән гадын данышыгларына хас олан сөздүр. Гызларын—Шәрәфнисә ханым вә Күлчөһрәнин данышығында да хүсуси типик сөзләр вә ифадә шәкилләри вардыр: Күлчөһрәнин **«Ағабачы, нијә ағлыјырсан»** вә ја Ағабачы, сәни аллаһ, **нијә ағлыјырсан?** (23) суаллары, Шәрәфнисә ханымын үч дәфә ишләтдији **«Итил чәһәннәмә!** (23) рәдд чаваблары, **«Ушағы јерә кирсин!»** (24) вә **А јерә кирмиш...** (24) гарғыш типли нидалары бу чүр сөз вә ифадәләрә мисалдыр.

М. Ф. Ахундов бә'зән сурәтин өз дилилә вәзијјәтиндән шикајәти вә ја өзүнү тәгдим етмәсилә ону дамғалајыр вә бу јолла ону характеризә едир. Биринчи үсулдан Хан, икинчисиндән исә Аға Мәрдан сурәтиндә, һәмчинин Һачы Гарада вә

Һејдәр бәјдә истифадә олунмушдур. Әризәчиләрин әлиндән чана дојмуш Хан дејир:

Ах ханлыг, сәндән әзаб дүнјада нә вар! Һәр кәс анчаг өз әһли-әјалынын гәмин чәкир, мән кәрәк мин-мин адамын гәмин чәкәм, дәрдинә јетишәм. Әввәл ханлығымдан букүнә гәдәр һеч бир күн гапымдан әризәчиләри рәдд етмәмишәм![1].

Зејнәб ханымла евләнмәк хүлјасына дүшмүш Аға Мәрдан ашнасы Аға Кәримлә сөһбәтиндә өзүнү бу чүр тәгдим едир:

А киши, мән сәнин көзүндә нечә көрүкүрәм! Гој бир ајнаја бахым (Бәдәннүма ајнаја бахыр). Аға Кәрим, сәни аллаһ, мәним һарамда сән ејб көрүсән? Әкәр дишләримин төкүлмәјин дејирсән, нузладан төкүлүбдүр, гочалыгдан дејил. Овуртларым бир аз чухура дүшүбдүр, амма чәндән да мә'лум олмур, саггал үстүнү өртүбдүр»[2].

Белә өз дилилә ифшаја, адәтән гәрби Авропа драматуркијасында, хүсусилә В. Шекспирин әсәрләриндә чох раст кәлирик. Бу үсулдан сонралар Ү. Һачыбәјов «О олмасын, бу олсун» комедијасында мүвәффәгијјәтлә истифадә етмишдир.

М. Ф. Ахундов, башга милләтдән олуб, азәрбајчанча данышан типләрин дили үзәриндә даһа артыг диггәтлә ишләмиш, онларын ифадә тәрзинә ајрыча фикир вермишдир. О, ермәниләри, онларын өзләринә мәхсус бир шивә илә данышдырыр: онлар азәрбајчанча сөз вә ифадәләри ермәни ләһчәси илә тәләффүз едирләр. Реалист јазычы бурада ајры чүрә дә һәрәкәт едә билмәзди.

Ики мисал кәтирәк:

Оһан

(Ермәниләрин јүзбашысы)

Гоччум Сәркиз **гоччум** Гарабет, **гоччум** Гәһрәман, сиз мәнин јанымда дурун, габагда түфәнкләринизи һазыр един, мән һавахт дејәрәм, о саатда атын, вурун!..

Сәркиз

А јүзбашы, һансы тәрәфдән кәләчәкләр?[3]

Јахуд, бир аз ашағыда:

Оһан

Чыхырыг, чыхырыг, дарыхма балам! Сәркиз, Гарабет, Гәһрәман, дөнүн, гајыдын, балам! Бунлардан ған ијиси кәлир!

Сәркиз

А јүзбашы, бәс мурава нә дејәк?

Оһан

Олан, нә дејәчәјик? Көрмүрсән булар ғулдурдурлар?! **Ғачагчы** белә

1 М. Ф. Ахунзадә. Тәмсилат. Тифлис, 1859, сәһ. 136.
2 Јенә орада, сәһ. 237.
3 Јенә орада, сәһ. 182.

олур? Ғачагчы јарым ағачлыгдан ғаралты көрәндә, малын төкүр ғачыр. Булар һа бизи дә сојмаг, ғырмаг истирләр. Сарсаг көпәк оғлу ғасид, булары наһаг јерә ғачагчы һесаб едиб, хәбәр кәтирибдир![1].

Марагла бурасыдыр ки, гара шрифтләрлә вердијимиз һәрфләри (икинчи мисалда) әлјазмасында катиб әввәлчә г илә јазмыш; ашкарча һисс олунур ки, сонрадан мүәллиф өз әли илә дүзәлиш апармыш вә һәмин г-ләри ермәни тәләффүзүнә ујғунлашдырараг ғ-јә чевирмишдир[2]. Тифлис чапында да белә кетмишдир. Бу, драматургун дилинин һәјатилијини бир даһа сүбут едән вә онун дилиндәки гүввәтли реализмдән ирәли кәлән сәчијјәви фактдыр.

Бүтүн бунлар, тип јаратмаг вә типиклик үчүн бәдии әсәрдә дилин нә гәдәр бөјүк рол ојнадығыны ајдын шәкилдә көстәрир. М. Ф. Ахундовун сурәтләринин дилиндәки типиклик чанлы һәјатдан кәлир. Бу кејфијјәт әдәби дилимизин тарихиндә тамамилә јени һадисәдир.

---

[1] М. Ф. Ахунзадә. Тәмсилат, Тифлис, 1859, сәһ. 186.

[2] Бах: Азәрбајҹан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, М. Ф Ахундовун архиви 2, Г—5/91.

Садыг ҺҮСЕЈНОВ,
филоложи елмләр намизәди.

М. Ф. АХУНДОВ ВӘ СЕЈИД ӘЗИМ ШИРВАНИ

Кечән әсрин икинчи јарысындан сонра М. Ф. Ахундов мин иллик әдәби ирсимизин габагчыл наилијјәтләрини үмумиләшдирәрәк, Азәрбајҹан ичтимаи фикир тарихиндә дөнүш јаратмышдыр. О, истәр фәлсәфә, истәрсә дә естетика, әдәбитәнгид саһәсиндә бөјүк бир узагкөрәнликлә дөврүн өз дахили тәләбләриндән ирәли кәлән ҹидди проблемләри вә гаршыда дуран вәзифәләри изаһ едәрәк, әдәбијјатымызын инкишафы үчүн дүзкүн јоллар көстәрмишдир. Бөјүк мүтәфәккирин әсәрләри һәлә о заман дөврүнүн габагчыл адамлары арасында јајылмыш вә онлардан истифадә етмишләр. Фактлар көстәрир ки, Ахундовун әсәрләри илә таныш олан һәмин ачыг фикирли зијалылардан бири дә Сејид Әзим Ширванидир. Ахундовун әсәр вә мәгаләләри илә Сејид Әзимин танышлығы, билаваситә бу јазылары охумасы факты, хүсусилә «Әкинчи»нин нәшри илләриндә (1875—1877) өзүнү даһа ачыг көстәрир.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундов «Шәхси-намә'лум» имзасы илә «Әкинчи»јә мәгаләләр јазмышдыр. «Әкинчи»ни мүнтәзәм изләјән вә сатирик ше'рләри илә гәзетин сәһифәләриндә чыхыш едән Сејид Әзим бурада Ахундовун мәгаләләрини охумуш вә мүәллифин гојдуғу мәсәләләр һаггында өзүнүн мүлаһизәләрини дә ирәли сүрмүшдүр. Һәмин мүлаһизәләр Сејид Әзимин Һ. Зәрдабијә јаздығы вә һабелә «Әкинчи»дә чап етдирдији мәнзум мәктубларында өз ифадәсини тапмышдыр.

М. Ф. Ахундовун «Әкинчи»дә «Бизим әзизимиз вә көзүмүзүн ишығы Һәсәнбәј» дејә она мүраҹиәт едәрәк, јазырды ки, сән елм өјрәнмәји һәр гәзетиндә бизә ваҹиб билирсән, сәнин бу дедикләрин һагдыр. Лакин сән бир бизә де көрәк елми һансы дилдә, һарада вә кимдән өјрәнмәк, шәһәр вә кәндләримиздә мәктәбханалар јохдур. Вәсаитимиз јохдур, китабымыз јохдур, һабелә дил вә елм билән мүәллимләримиз дә ки, јохдур.[1] Мүасир елм вә маариф саһәсиндәки мөвчуд вә-

---

[1] «Әкинчи», 1877, № 2.

зиjjәт һаггында Ахундовун кәлдиjи нәтичәләри Сеjид Әзим «Мөһсүнә чаваб» ше'риндә бир даһа тәсдиг едәрәк jазырды:

«Нечә ким ол Вәкили-намә'лум,
Еjләмишди бу нүктәни мәргум.
Әввәла бизда jох о мәктәбләр
Ки, верә кәсби-елми халга сәмәр.
Нә о күнә китаблар әл'ан
Ки, ола өз лисанымызда бәjан.
Бизә һасил нә шеj олур jохдан
Ки, итибдир китабымыз чохдан»[1].

Сеjид Әзим Ахундовун һәмин мәгаләдә ирәли сүрдүjү мәсәләләри шаһиди олдуғу фактларла изаһ етмәjә чалышыр. Шаир һәмин мәнзум мәктубда мүасир мәктәбин вә орада тәдрис едилән китабларын вәзиjjәт вә кеjфиjjәти һаггында мә'лумат верир. О, көстәрир ки, фәрши көһнә һәсир олан мәктәбдә «Күрбәвү муш», «Гиссеjи-хәргуш», «Тарих-Надир» вә с. бу кими лүзумсуз китаблар охунурду.

Бу мәсәлә әтрафында Азәрбаjчанын габагчыл jазычылары, о чүмләдән М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров вә Сеjид Әзим арасында фикир һәмрә'jлиjи вар иди.

Һәлә М. Ф. Ахундов Мирзә Ағанын пjесләри һаггында мәгаләсиндә ирәли сүрдүjү «Күлүстан» вә «Зинәтүл-мәчалис» дөврү кечмишдир, һәмин фикрини Мирзә Мәһәммәд Чәфәр хана көндәрдиjи 25 март, 1871-чи ил тарихли мәктубунда да тәкрарән jазмышдыр: «Сә'динин вә Молла Рафи Ваиси Гәзвининин дөврү кечмишдир. Әсримиз башга әсрдир»[2].

М. Ф. Ахундовун бу тәләби, дөврүн өз дахили инкишафындан доған бир тәләб иди, әсрин ирәли сүрдүjү ән бөjүк тәләбләрдән иди. Буну Сеjид Әзим дә өзүнәмәхсус бир шәкилдә һисс едирди. «Көһнә дүнjаны тәзә үслуба» кәтирмәjи вачиб билән вә «Бизә бәсдир ешитдик гиссеjи-Jусифү Зүлеjханы» деjән маарифпәрвәр шаир Сәид Үнсизадәнин Шамахы газысы тә'jин олунмасы мүнасибәти илә (1883-чү ил) тәбрик мәнзумәсиндә[3] jазырды:

«Вәтәндә зикр олан дилләрдә нәзм етсин китабәтләр

[1] «Әкинчи», 1877, № 16.
[2] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1955, сәһ. 150.
[3] Сеjид Әзим әсәрләринин һәр ики нәшриндә (1937, 1950) һәмин ше'р үч дил ады алтында ихтисарла верилмишдир.

Көтүрсүн арадан иншаи-Бустану Күлүстаны[1].

Истәр М. Ф. Ахундовдан, истәрсә дә Сеjид Әзимдән кәтирилән һәмин фактлар елм вә маариф саһәсиндә һәjата бахышын еjни ифадәси кими сәсләнир.

М. Ф. Ахундову, һәр шеjдән әввәл, jерли азәрбаjчанлы мүәллим кадрларын олмамасы дүшүндүрүрдү. Азәрбаjчандакы бу мөвчуд вәзиjjәт, мүәллимә олан тәләбат бөjүк мүтәфәккири чыхылмаз вәзиjjәтдә гоjурду. О, бу барәдәки фикирләрини «Әкинчи»нин 1877-чи ил 2-чи нөмрәсиндә чап етдирдиjи мәгаләсиндә ирәли сүрүрдү.

Мә'лумдур ки, «Әкинчи»нин нәшр олундуғу илләрдә бир чох азәрбаjчанлы кәнчләр, о чүмләдән Нәчәфбәj Вәзиров, Әскәр Кораны Москвада али тәһсил алмагда идиләр. Бу кәнчләрә бөjүк үмид көзү илә бахан вә онларын вәтәнә гаjытмасыны сәбирсизликлә көзләjән Сеjид Әзим, еjни заманда, бу зиjалыларла савадлы вә мүасир руһлу мүәллим кадрларынын олмасыны арзулаjан М. Ф. Ахундова «Мөһсүнә чаваб» ше'риндә тәсәлли верирди.

Сеjид Әзимин «Мөһсүнә чаваб», «Һәсәнбәjин һүзуруна» ше'рләриндәки бир сыра фикир вә ифадәләри еjни илә М. Ф. Ахундовун «Әкинчи»дә чап етдирдиjи һәмин мәгаләсиндән кәлирди. Башга сөзлә, Сеjид Әзим Ахундовун ишләтдиjи ифадәләрдән истифадә етмәклә бәрабәр, һәмин фикирләри садәчә олараг, нәзмә чәкмишдир. М. Ф. Ахундов маарифләнмә мәсәләсини изаһ едәрәк, зәһмәткеш күтләләрин, «фүгәра»ларын реал ичтимаи вәзиjjәтиндән чыхыш едирди. О, еjни заманда, мәктәб ачмаг үчүн пулун, гүдрәтин олмамасындан да шикаjәтләнирди. Бу мәсәләләри М. Ф. Ахундов һәмин мәгаләсиндә суал тәрзиндә гоjурду. Сеjид Әзим исә һәмин фикирләри «Мөһсүнә чаваб» ше'риндә беләә ифадә етмишдир:

«...Һансы гүдрәтлә еjләjәк игдам?
Пулумуз вармы, ол сәрәнчамә,
Та jетишсин фәгирләр камә?[2]

Сеjид Әзим дә Ахундовун бу мүһүм ишдә чәкдиjи ағыр әзабын дәринлиjини һисс едирди.

М. Ф. Ахундов һәмин мәгаләдә мәктәбләр ачмаг, елм өjрәнмәк һаггында даһа аjдын вә конкрет нәтичәләрә кәлмишдир. О, гаршыда дуран бу чәтин мәгсәдә наил олмаг үчүн үч әсас шәртин варлығыны зәрури һесаб едирди. Онлардан биринчиси, Ахундовун дили илә десәк, «иститаәт» (гүдрәт, ба-

[1] Азәрбаjчан ССР ЕА Республика әлjазмалары фонду, Сеjид Әзимин «Диваны», инв. 2577. сәһ. 165.
[2] «Әкинчи», 1877, № 16.

чарыг), икинчиси «иттифаг», нәһајәт, үчүнчүсү «василә» (пул, васаит вә с.). М. Ф. Ахундов сөзүнә давам едәрәк јазырды: «Әввәлән иститаәтимиз јохдур, сәбәбини изһар етмәјә чүр'әтимиз јохдур, иттифагымыз да јохдур».[1]

Сејид Әзим М. Ф. Ахундовун һәмин фикирләри илә «Мөһсүнә чаваб» ше'риндә мүстәгим шәкилдә разылашыб, ифадә етдији мә'лумдур. О, Ахундовун һәмин фикирләринә «Һәсәнбәјин һүзуруна» мәнзум мәктубунда бир даһа гајытмалы олмуш, лакин бурада шаиринин ифадәси, формасы башга олуб, биринчинин әксинәдир. Ону да гејд етмәлијик ки, бу заман јазылан истәр мәгалә, истәрсә дә ше'рләрдә кинајә илә дејилмиш фикир вә ифадәләр чохдур. М. Ф. Ахундовун өзү һәмин мәгаләсиндә «елми өјрәнин» дејә «Әкинчи»нин һәр нөмрәсиндә јазан Һ. Зәрдабијә дејирди: «Бәс бича јерә бизә тә'нә етмә, әл чәк, бизим јахамыздан»[2] кинајә илә дејилмиш бу ифадә ілә М. Ф. Ахундов елмин гаршысыны һәр чүр васитә илә алан, елми, техниканы, ихтиралары «шејтан әмәли» адландыран, бир сөзлә, дүнјәви елмләри шәриәтә зидд сајыб ону рәдд едән иртичачылара гәзәблә күлүрдү.

Сејид Әзим дә Ахундовун ишләтдији бу үсулдан истифадә едәрәк Зәрдабијә јазырды:

«Билмирәм ол Вәкили намә'лум,
Нә үчүн ејләјиб сәни мәзмум?
Сөјләјибдир ки, ачмаға мәктәб
Јохдур әсбабымыз, кәрәкди сәбәб.
Етмәјибдир Вәкил һеч инсаф,
Көрүнүр сөзләри тамам хилаф»[3].

Кинајә илә дејилән бу мисраларда Сејид Әзим Ахундову мүдафиә едәрәк, онун јолу илә кетмиш вә «әтләс» палтар кејмәкдә, чүрбәчүр «тәам»лар јемәкдә тәрәгги едән «әһли-ислам»ы, «саһиби» «милјан»лары рүсвај етмишдир. «Һәсәнбәјин һүзуруна» јаздығы бу ше'р, ејни заманда, М. Ф. Ахундовун «Әкинчи» гәзетинин 1877-чи ил, 5-чи нөмрәсиндә чап етдирдији башга бир мәгаләсинә чавабдыр.

М. Ф. Ахундов һәмин мәктубда Зәрдабијә дејирди: «Кәл бир тәдбир едәк, әкәр сән (Һәсәнбәј—С. Һ.) салеһ көрүрсән. Әввәлән, сән Бакы шәһәриндә әтфалы-зикурә үчүн компанија тәртиб едиб, бир мәктәбханә ачмагдан өтру түрки (Азәрбајчан—С. Һ.) дилиндә бир мүхтәсәрчә пројект, јә'ни тәрһәндазлыг јаз. Санијән, вилајәтин мүтәмәввилләриндән вә халгын мәзачында тәсәррүфи олан әшхасдан он ики нәфәр чај ичмәјә өз мәнзилинизә дә'вәт ет... Салисән, пројекти онлара оху, әглин кәсән дәлајилдән мәктәбхана ачмағын вүчубини онлара тәлгин елә вә тәклиф ет ки, һиммәт көстәрсинләр... Рабиән, кәл сән һәр шәхсдән (јә'ни компанијанын үзвләриндән—С. Һ.) јүз манат тәмәнна етмә, әлли манат тәмәнна ет ки, компанијаја версинләр... Нәтичәси һәр нә олса гәзетиндә јаз, е'лан ет ки, мән дәхи охујум. Әкәр Бакы әһли бир белә әмәли хејрә игдам етсә, саир шәһәрләрдә мәктәбханаларын ачылмағыны вә компанијалар тәртиб олунмағыны јәгин бил—мәң замин»[1].

М. Ф. Ахундов «Әкинчи»дә халгын мәнафеји нөгтеји-нәзәриндән чыхыш едәрәк, ирәли сүрдүјү бу тәдбир габагчыл Азәрбајчан маарифпәрвәрләрини һәрәкәтә кәтирмиш вә онлары белә бир мүһүм ишә руһландырмышдыр. Бу тәклифә гошулан вә Шамахыда бу ишин тәшәббүскарларындан бири дә Сејид Әзим олмушдур. О, «Әкинчи» гәзетинин бу чағырышына чаваб олараг, Шамахыда мәктәб ачмаг үчүн башланан компанијанын фәалијјәтини бүтүн тәфәррүаты илә «Һәсәнбәјин һүзуруна» ше'риндә тәсвир етмишдир. Сејид Әзим компанијанын јаранмасы һаггында Зәрдабијә бөјүк бир севинч һисси илә мә'лумат верәрәк һәмин ше'рдә јазырды:

«Сөзләрин етди онлара тә'сир,
Етдиләр мәктәб ачмаға тәдбир.
Иттифаг илә тутдулар дәфтәр,
Етмәјә та ки, чәм симлә зәр.
Һәр бири мәрдлик едиб исбат
Дәфтәрә јазды: веррәм әлли манат».[2]

Шаир сонра Зәрдабијә мәктәбин вә бурадакы мүәллим һеј'әтинин тәркиби кимләрдән вә нечә тәшкил олунмасындан данышыр. Онун бу ифадәләриндә дәрин гәзәб һиссини дујмамаг олмаз. Чүнки бир аз ашағыда һәмин мәнзум мәктубдан «ушголаны»н алты ај саман тапмасы мә'луматыны өјрәнирик. «Әһли-фисгин» фитнәкарлығы нәтичәсиндә һамы мәктәбдән үз дөндәрир, пул вермәкдән бојун гачырырлар.

«Дедиләр нејләјирик биз ушголаны,
Һәр нә төвр илә олса ел доланы,

---

[1] «Әкинчи», 1877, № 2.
[2] Јенә орада.
[3] «Әкинчи», 1877, № 8.

[1] «Әкинчи», 1877, № 5.
[2] «Әкинчи», 1877, № 20 (әлавә)

Нә үчүн биз верәк бу барәдә пул,
Бизә бундан нә хејир олур мәһсул,
Нејләр әтфалымыз бизим руси,
Нејләјирик биз о дәрси-мәнһуси.
Һәр ушаг кетсә ол дәбистанә,
Олачаг диндән о биканә»[1].

Сејид Әзим һәмчинин бурада бу ишдә онлара көмәк мәгсәди илә губернатора вердикләри әризәнин чавабсыз галмасындан, һәтта өзләринин һәлак олмаг горхусундан ачы-ачы шикајәтләнирди. 1877-чи ил сентјабр ајынын ахырларында «Әкинчи»јә көндәрдији икинчи мәнзум мәктубунда исә һәр тәрәфдән әли үзүлмүш Сејид Әзим Һәсәнбәј Зәрдабидән көмәк истәјирди.

Беләликлә, Сејид Әзим мәктәб ачмаг үчүн адыны «дәфтәрә» јаздырыб, сөзүндән гачанлары, бу ишдә бирлији позан, һәмрә'јлији парчаламаға чидд-чәһд көстәрән фитнәкарлары гамчыламагла Ахундовун сөзләринин «хилаф» олмадығыны тәсдиг едир, онун ирәли сүрдүјү һәмин фикирләрлә тамамилә разылашдығыны билдирәрәк Һ. Зәрдабијә дејирди:

«Мәкәр аздыр, бу халга дөвләт?
Чохду дөвләт валеик јох һиммәт.
Милләтин гејрәтин чәкән јохдур,
Тохми-хошбәхтлик әкән јохдур».[2]

Сејид Әзим Зәрдабијә јаздығы башга бир мәнзум мәктубунда ифадә етдији «Кәрчи вар иш ганан киши тәк-тәк», «Әксәри-халг авамдыр бишәк»[2] фикри һәмин парчадакы сон ики мисраја әлавә едәрәк демәлидир ки, бу Ахундовун «Бир күл илә баһар олмаз»[3] фикринин башга шәклиндә ифадәсиндән ајры бир шеј дејилдир. Сејид Әзим дә М. Ф. Ахундов кими јени типли мәктәбләр ачмаг, бураја кениш халг күтләләрини чәлб етмәк арзусу илә јашајырды. Јери кәлмишкән гејд етмәлидир ки, Сејид Әзим Ахундовун «Әкинчи»дәки мәгаләләриндән чыхыш едәрәк, Һ. Зәрдабијә јаздығы һәмин мәнзум мәктубларын кәскин ифадә хүсусијјәтләриндән дә көрүндүјү кими, М. Ф. Ахундов өз фикирләри илә ондакы сатираја мејли даһа да гүввәтләндирмиш вә бу чәһәтдән шаирә даһа дүзкүн истигамәт вермишдир. Башга сөзлә, М. Ф. Ахундов билирди ки, һәмин мәгаләләриндә ирәли сүрдүјү фикирләри һә-

[1] «Әкинчи», 1877, № 20 (әлавә).
[2] Јенә орада.
[3] «Әкинчи», 1877, № 2.

јата кечирмәк о гәдәр дә асан иш дејил, бунун үчүн бөјүк чәсарәт вә мөһкәм ирадәјә малик олмаг лазымдыр. Ахундовун чағырышына гошулдугдан сонра Сејид Әзим бу мүһүм ишләрин ағырлығыны дујмуш вә ичтимаи әһәмијјәти олан тәдбирләрин гаршысыны алмаг үчүн зор ишләдән, ачыг мүгавимәт көстәрән гаракүруһчулара гаршы бәсләдији гәзәб һиссини даһа да аловландырмышдыр. Мәһз бу чәһәтдән дә Сејид Әзим М. Ф. Ахундова јахынлашырды. Үмумијјәтлә, М. Ф. Ахундов јарадычылығындакы бир сыра мүһүм хәтләр Сејид Әзим ше'ринин дахилиндән кечәрәк өзүнүн бу вә башга дәрәчәдә изләрини бурахмышдыр.

М. Ф. Ахундов елм вә маариф уғрундакы мүбаризәјә көһнә әлифбанын дәјишдирилмәси кими чох чидди, чох зәһмәт тәләб едән бир мәсәлә илә башламышдыр. Мүтәфәккир објектив шәкилдә көһнә әлифбанын Азәрбајчан шәраити үчүн, азәрбајчанлы балаларынын шүуру үчүн јарамазлығыны, онун маариф ишиндә төрәтдији чәтинликләри әсәр вә мәктубларында дөнә-дөнә изаһ едирди.

Сејид Әзим дә Ахундовун јени әлифба һаггындакы фикирләри илә јахындан таныш олур вә она тәрәфдар чыхараг, Ахундовдан сонра әлифбанын ислаһ едилмәси, асанлашдырылмасы, јени әлифба јарадылмасы фикрини тәблиғ едирди. О, јенилик һаггында бәсләдији нәчиб арзуларыны үмуми бир шәкилдә 1883-чү илдә гәләмә алдығы ше'риндә тәрәннүм едәрәк јазырды:

«Галыбдыр фиргеји-ислам далда чүмлә милләтдән,
Иһатә ејләјибләр башгалар елм илә дүнјаны.
Дејирләр ки, үфунәт ејләјибдир бејзеји-ислам,
Кәрәк рәф'и-үфунәтчүн едәк бу дәрдә дәрманы.
Бина тә'лим-әтфалә әлифбаи чәдид етсин,
Көтүрсүн мүшкүлаты заһир етсин рәсми-асаны.
Кәрәк тазә үсул үзрә ачылсын чүмлә мәктәбләр,
Кәтирмәк тазә үслуба кәрәкдир көһнә дүнјаны».[1]

Бу ше'рдән ајдын олур ки, М. Ф. Ахундов ишинин ән јахшы тәблиғатчысы олан Сејид Әзим мөвһумат вә хурафат әлејһинә чыхмагла мәһдуд галмајараг, дин, шәриәт хадимләринин гадаған етмәјә чалышдығы бүтүн јениликләри, габагчыл фикирләри, јени мәктәби, јени әлифбаны, һәјаты вә каи-

[1] Сејид Әзим Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 29—30.

наты ән доғру шәрһ едән елмләри, инсан әмәјини асанлашдыран, һәјаты көзәлләшдирән техниканы гызғын сурәтдә тәблиғ етмишдир.

М. Ф. Ахундов «Әкинчи»јә јаздығы мәктубунда халг арасында иттифаг олмамасындан шикајәтләнәрәк дејирди: «Гафгаз сәфһәсиндә сакин олан мүсәлманларын јарысы шиәдир, јарысы сүнни. Шиәләрин сүнниләрдән зәһләси кедир, сүнниләрин шиәләрдән. Һеч бири бир-биринин сөзүнә бахмаз, иттифаг һарадан олсун».[1]

Халгымыз арасында бирлик јаранмасы үчүн узун заман мүбаризә апаран вә бунунла әлагәдар фәлсәфи, тәнгиди әсәрләриндә, мәктубларында дөнә-дөнә јазан Ахундовун өмрүнүн сон илләриндә дүбарә бу мәсәләјә гајытмасыны вә белә бир шүарла «Әкинчи»дә чыхыш етмәси тәсадүфи дејилдир. Гәзәб һисси вә үрәк јанғысы илә дејилән һәмин ифадәләрдә М. Ф. Ахундов XIX әсрин габагчыл јазычыларынын нәзәрини мүһүм бир мәсәләјә чәлб едирди. Халгымыз арасында «иттифаг» јаратмаг, шиә-сүнни ихтилафларыны арадан галдырмаг үчүн чидди бир ишә киришәркән гаршыда дуран чәтинликләри һәлә габагчадан хатырламагла бәрабәр, М. Ф. Ахундов көстәрирди ки, бу мүбаризәдә ардычыл вә чәсарәтли олмаг һәр бир зијалы үчүн башлыча шәртдир. Истәр ичтимаи, истәрсә дә әдәби, елми фәалијјәти илә башгаларына нүмунә олан Ахундовдакы чәсарәт, мүбаризлик Сејид Әзим кими дөврүнүн габагчыл зијалыларына да сирајәт едирди. Сејид Әзим бу мәсәләдә дә М. Ф. Ахундов ишинин ән јахшы давамчыларындан олмушдур. Һәлә о, М. Ф. Ахундовун мәктубунда шиә-сүнни ихтилафлары барәсиндәки шикајәт тәрзи илә дејилмиш һәмин фикирләри бир даһа тәкзиб едәрәк ејни руһда Һ. Зәрдабијә јазырды:

> «Шиәмиз сүннијә едәр төһмәт,
> Сүннимиз шиәдән едәр гејбәт.
> Бизи пуч етди шиә, сүнни сөзү,
> Әһли-исламын олду кур көзү».[2]

Бу мисраларда шиә-сүнни кими ики бир-биринә зидд олан дини мәзһәбә гаршы олан үсјанкар руһун Ахундовун һәмин мәгаләсиндән кәлдији шүбһәсиздир.

XIX әсрин сонларында бир сыра танынмыш шәхсләр арасында мәһәррәмилик-тә'зијәдарлығы һаггында кәскин мүбаһисә кетмиш вә бу мүбаһисә өз әксини «Әкинчи» гәзетиндә тапмышдыр. Сејид Әзим дә бу мүбаһисәдә фәал иштирак етмишдир. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, Сејид Әзим «Әкинчи» гәзети мәһәррәмилик-тә'зијәдарлыг әлејһинә мүбаризәсиндә Ахундов ән'әнәләриндән өјрәнир вә билаваситә Мирзә Фәтәлинин башладығы иши давам етдирирди.

М. Ф. Ахундовун өзү дә бу мүбаһисәдә иштирак етмиш вә «Шәхси-намә'лум» имзасы илә капитан Султанов әлејһинә 1877-чи илдә, феврал ајынын 15-дә јазыб «Әкинчи»јә көндәрдији мәгаләсиндә тә'зијәдарлығын зәрәрли олдуғуну бир даһа көстәрмишдир. Бу мәгаләдә ејни заманда «Әкинчи»нин мүһәррирләрини мәфкурәчә силаһландырдығы кими, гәзетин башладығы ичтимаи-сијаси маһијјәт дашыјан бу мүбаризәјә истигамәт верирди.

Ону да демәк олар ки, Ахундовун һәмин мәгаләсинин чапы «Әкинчи» гәзетиндә мүмкүн олмамышдыр. Бунун сәбәбини исә Һ. Зәрдабинин һәмин мәгалә һаггында «Әкинчи»нин 1877-чи илдә, мартын 3-дә чыхан 5-чи нөмрәсиндә дәрч етдирдији мә'луматындан өјрәнмәк олар: «Чәнаб вәкили-намә'луми-милләтә әрз олунур ки, Сиз (Ахундов—С. Һ.) капитан Султанова јаздығыныз чавабы бинөгсан чап ејләмәјә нә ки, мәсләһәт, һәтта изн дә олмады. Она бинаән ки, сөз **чох доғру вә ашкар иди.** Вә әкәр чәнабыныз изн версәниз онун **үстә бир назик пәрдә чәкиб** чап ејләдәрик».[1]

Көрүнүр ки, М. Ф. Ахундов Зәрдабинин бу тәклифи илә разылашмадығы үчүн һәмин мәгалә дәрч едилмәмишдир.

Шүбһәсиз, Сејид Әзим дә М. Ф. Ахундов илә Һ. Зәрдаби арасында кедән данышыглардан хәбәрдар иди. Чүнки Сејид Әзим Зәрдабијә чох јахын вә бәрк дост олмушдур. Әлдә олан фактлар көстәрир ки, Сејид Әзим Бакыја кәләркән Зәрдабинин дә јанында олмушдур. Бу көрүшләрдә, һәмчинин чох еһтимал ки, һәр ики дост арасында олан јазышмаларда јениликләр һаггында бир-дикәрини хәбәрдар едирдиләр. О чүмләдән М. Ф. Ахундовун капитан Султанов әлејһинә јаздығы мәгаләләрин мәзмуну вә мәсәләнин гојулушу бүтүн тәфәррүаты илә Сејид Әзимә мә'лум иди. Буну шаирин капитан Султанов Һадимүл Гәваидә чаваб ше'ри сүбут етмәкдәдир. Мәгалә илә ше'ри јахындан мүгајисә етдикдә шаир һәтта Ахундовун бә'зи ифадәләриндән бәһрәләндији кими, онун һәмин мәгаләдә јеритдији бир чох фикирләри дә ејни илә нәзмә чәкир.

---

[1] «Әкинчи», 1877, № 2.
[2] «Әкинчи», 1877, № 20 (әлавә).

[1] «Әкинчи», 1877, № 5.

Сеjид Әзим капитан Султанова вә Һәсән Гара-Һади тәхәллүсә чаваб ше'рини бир јердә «Әкинчи»јә чап үчүн көндәрмишдир. Тәсадүфи дејил ки, икинчи ше'р гәзетин 1877-чи ил, мај ајынын 12-дә чыхан 10-чу нөмрәсиндә дәрч едилдији һалда, биринчи ше'р, jә'ни капитан Султанова чаваб исә чап олунмамышдыр. Бунун әсас сәбәби М. Ф. Ахундовун һәмин мәгаләсиндә олдуғу кими, Сеjид Әзимин бу сатирасында да Һ. Зәрдабинин дили илә десәк «сөз чох доғру вә ашкар иди».

Тә'зиjәдарлыг һаггында дини әфсанәләр дүзәлдән капитан Султанов вә хүсусән Һади Сеjид Әзим тәрәфиндән кәскин сатирик ше'рләрлә гаршыланмышлар. Шаир онларын тә'зиjәдарлыг һаггында ирәли сүрдүкләри дини ујдурмалары һәјати, инандырычы сүбутларла рәдд едир. Икинчи тәрәфдән исә, о тә'зиjәдарлығы зәһмәткеш күтләләрин арасында тәблиғ едән руһанилəри рүсвај едир. М. Ф. Ахундов һәмин мәгаләдә тә'зиjәдарлығын әмәлә кәлмә тарихиндән бәһс едәрәк көстәрир ки, белә бир дини ојунбазлыг исламын өзүндә олмамыш вә чох-чох сонралар дөвләт башчылары «өз политикаларынын сәлаһи үчүн»[1], башга сөзлә, һакимиjјәти, халгы әлдә сахламаг үчүн дин хадимләринин фитвасы илә меjдана чыхмышдыр. Сеjид Әзим дә «Белә фитваны көрәк верди бизә·һансы имам?» дејәрәк мәсәләни јени тәрздә гојурду. Бурадан чыхыш едәрәк шаир дејир ки, һәр каһ баш јармаг јахшы шејдирсә, гој әввәлчә руһаниләр өз башларыны чапсынлар. Сеjид Әзим бу фикрини үмумиләшдирәрәк, тәнгид етдији чаһил капитан Султанова чавабында дејирди:

«Кәрәк әввәл чапа башларыны фөвчи-үләма,
Чүнки онларды бу ишләрдә рәисүл-фүгәра,
Сонрадан баш чапалар хан, әмриүл-үмәра,
Нә ки һәр бисәрү па лотиjи-меjдана әхәви»[2].

Шаир тә'зиjәдарлығы руһаниләр үчүн бир кәлир мәнбәји адландырыр. Тә'зиjә мәчлисләриндә моллалар, ахундлар, мәрсиjәханлар бир тәрәфдән авам күтләләри дини әфсанәләр васитәсилә алдадырса, дикәр тәрәфдән дә онларын чибләрини сојурлар. Һәмин мәчлисләрдә әлдә едилән бу гарәтләр бир овуч түфејлиләрин чибини долдурур. Бу мәсәләни дә М. Ф. Ахундов һәлә капитан Султанов әлејһинә јаздығы ча-

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, инв. № 490, сәһ. 97 (автограф).
[2] Сеjид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 76.

ваб мәгаләсиндә ирәли сүрмүш вә халг күтләләринә мүрачиәтлә демишдир: «Еј гардашлар, ..тә'зиjәдарлығa сәрф етдијиниз пуллары һәр шәһәрдә мәктәбханалар ачмаға сәрф един. Үләмаји-исна-әшәриjјәнин сөзләринә бахмајын, чүнки онларын сөзләри мүәллəл-бә-гәрәздир вә пешәләри авамфирибликдир, онларын сиз чамаатдан һәзар гисм тәмәнналары вар»[1].

Сеjид Әзим дә М. Ф. Ахундовун бу фикрини давам етдирәрәк Һәсән Гара һаггында дедији сатирик ше'рдә белә јазырды:

«Лејк сиз бир пара бүд'әтләр едибсиз иjчад,
Гојмусуз адыны сиз тә'зиjә, еј әһли-фәсад,
Сизә бу тә'зиjәдән өзкә һәвәсләрди мурад,
Мән өлүм сән бир өзүн ејлә мүрүввәт, Һади».[2]

Мусигини гадаған едән шәриәт һөкмләринә гаршы, чәннәт-чәһәннәм әфсанәләринин тәблиғаты әлејһинә мүбаризәдә дә Сеjид Әзим өзүнү М. Ф. Ахундов ән'әнәләринин ән јахшы давамчыларындан бири кими көстәрмишдир. Һабелә М. Ф. Ахундовун поезиjаја бахышы, хүсусилә онун ше'р вә шаирдән тәләб олунан башлыча хүсусиjјәтләр һаггындакы фикирләри өзүнүн руһу е'тибары илә Сеjид Әзимин бу барәдәки мүлаһизәләри илә јахынлыг тәшкил едир. М. Ф. Ахундов кими, Сеjид Әзим дә ше'рин бүтүн ганун-гајдаларына бәләд олмағы шаирин гаршысында ирәли сүрмәклә бәрабәр, «бикр мәзмунлар» ифадә едән ше'рә ән кәскин идеоложи бир васитә кими бахырды. Буна нүмунә үчүн Ахундовун «Сүруш» һаггындакы мүлаһизәләри илә Сеjид Әзим Гумру вә Шүаинин шаирлијинә даир тәнгиди гејдләрини алаг. М. Ф. Ахундов Сүрушун гәсидәсинин әтрафлы тәнгиди тәһлилини верәрәк белә нәтичәјә кәлир: «Амма Сүрушун гәсидәси онун ән алчаг дәрәчәли бир шаир олдуғуна дәлаләт едир, һәтта ше'ри демәк габилиjјәти һеч јохдур. Вә наһаг јерә көјүн мәләкинин адыны өзүнә тәхәллүс гојуб, онун бөјүк парлаг бәзәјинин адыны исә өзүнә ләгәб көтүрмүшдүр».[3]

Мүәллиф һәмин мәгаләдә Сүруша «шаирләрин күнәши»

[1] Азәрбајчан ССР ЕА Республика әлјазмалары фонду, М. Ф. Ахундовун архиви, инв. № 490, сәһ. 965 (автограф).
[2] Сеjид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 78.
[3] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бакы, Азәрбајчан ЕА нәшриjјаты, 1961, сәһ. 211.

дејә она истеһза едир. Сејид Әзим дә ејни чәсарәтлә Шуанның јарадычылығына јанашыр, мүәллиф рүбаиләриндән бириндә фикирләрини јекунлашдырараг, «бир дәстә кәвәр» онун ше'рләриндән «јахшыдыр» дејир. «Гүмријә чаваб» ше'риндә исә о, Гүмринин јарадычылығында гүмриликдән һеч бир әламәт олмадығыны демәклә бәрабәр, Шуаннин гәбул етдији ләгәби дә ишыг, шуа мә'насында јох, «зүлмәт» кими изаһ едир. Бу барәдәки мүддәалары да бураја әлавә етсәк демәлијик ки, Сејид Әзимин бир реалист сатирик шаир кими инкишафында Ахундовун да хүсуси ролу олмушдур. Башга сөзлә, М. Ф. Ахундов јарадычылығы Сејид Әзими тәнгиди реализм јолу илә һәјат һәгигәтләрини үзә чыхармаға руһландырмыш, ону јени сөз демәк үчүн јарадычылыгда һәмишә ахтаран бир шаир кими тәрбијә етмишдир. Сејид Әзимин сатира јарадычылығынын тематик чәһәтиндән кениш вә рәнкарәнк олмасы да бу тә'сирин варлығыны көстәрән амилләрдәндир.

Әлбәттә, јухарыда Ахундовла Сејид Әзим арасында мүгајисәләр апараркән хатырлатдығымыз мөвзуларла шаир өз сатира јарадычылығыны мәһдудлашдырмамыш, о, шаһиди олдуғу типик һадисәләри үмумиләшдирән јени-јени әсәрләри илә сатира әдәбијјатыны даһа да зәнкинләшдирмишдир. Кәндли илә хан арасындакы мүнасибәтләр, бәјлијин, руһанилијин төрәтдији өзбашыналыг вә фитнәкарлығы, мөвһумат вә фанатизмин, дини тәһсилин көстәрдији сон ачы нәтичәләр, аилә вә мәишәтдә баш верән әјинтиликләр вә с. бу кими дөврүн хәстә чәһәтләрини ишыгландыран мәсәләләр һәмин тематиканын әһатә етдији мөвзулардыр. Бу мөвзулары гәләмә аларкән, Сејид Әзим, ејни заманда, М. Ф. Ахундовун ишини ирәли апармаға хидмәт едирди.

Ағададаш БАБАЈЕВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми ишчиси.

М. Ф. АХУНДОВУН НӘЗӘРИ-ТӘНГИДИ ӘСӘРЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Орта мәктәбдә тәнгиди әдәбијјатын өјрәнилмәсинин бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти вардыр. Тәнгиди әдәбијјат шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына, мүстәгил әгли иш вәрдишләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир, онлара тәнгиди мәгаләләр үзәриндә ишләмәји, бәдии әсәрләрә тәнгиди мүнасибәт бәсләмәји вә с. өјрәдир. Бундан әлавә, әдәби тәнгид шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин, әдәбијјат нәзәријјәси саһәсиндәки билик вә анлајышларынын инкишафы үчүн кениш материал верир.

М. И. Калинин кәнчләри рус ингилабчы-демократларынын тәнгиди әсәрләрини өјрәнмәјә чағыраркаг јазырды:

«Белински, Чернышевски, Добролјубов, Некрасов о заманкы чәмијјәт күтләләринин хејли һиссәсини өз тә'сири алтына алан ингилаби әхлагын инкишаф етмәсинә вә дәринләшмәсинә күчлү тәкан вердиләр. Онлар инсан вичданыны ојатдылар, адамлары һәјат мәсәләләри үзәриндә, һәјатда фајдалы ишләр көрә билмәк үзәриндә дүшүндүрдүләр»[1].

Нәһајәт, әдәби тәнгид шакирдләрдә естетик анлајышларын вә естетик һиссләрин тәрбијәси үчүн бөјүк күчә маликдир.

Тәнгид әдәбијјатын тарихи инкишафы просесиндә габагчыл рол ојнамышдыр. Бу да мәктәбдә әдәбијјатын өјрәнилмәси просесиндә өз әксини тапмалыдыр.

Бу мәгсәдлә габагчыл мүәллимләр М. Ф. Ахундовун әдәби-тәнгиди көрүшләри һаггында шакирдләрә јығчам, ајдын, конкрет вә системли шәкилдә мә'лумат вермәк үчүн өз ишләрини ашағыдакы шәкилдә планлашдырырлар.

1. Нәзәри-тәнгиди әсәрләрин маһијјәти вә әһәмијјәти.
2. М. Ф. Ахундова гәдәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә әдәби-тәнгид елми һаггында мә'лумат.

---

[1] М. И. Калинин, «Коммунист тәрбијәси һаггында», Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 232.

3. М. Ф. Ахундов әдәби-тәнгид елминин хүсусиііәтләри вә әдәби-тәрбиіәви әһәмиііәти һаггында.

4. Бәдии әсәрләрә М. Ф. Ахундовун вердиіи тәләбләр:

а) мәзмун вә форма вәһдәти;

б) мүасирлик, актуаллыг вә іени идеіаларын тәблиғи.

5. Бөіүк тәнгидчинин драматуркиіа вә театр сәнәти һаггында фикирләри.

6. М. Ф. Ахундов классикләр һаггында.

7. Әдәбиііат тарихиндә әдәбиііатшүнаслыг вә әдәби-тәнгид елминин іаранмасы вә инкишафында М. Ф. Ахундовун ролу.

Азәрбаічан әдәбиііаты тарихи үзрә шакирдләр тәнгиди-нәзәри мәсәләләрин өірәнилмәсинә илк дәфә М. Ф. Ахундовун іарадычылығы илә башлаіырлар. Буна көрә дә мүәллим М. Ф. Ахундовун тәнгиди-нәзәри көрүшләринин тәдрисинә програм үзрә верилмиш бир саат вахтдан сәмәрәли истифадә етмәлидир. Бунун үчүн мүәллимдән һәм елми-нәзәри билик, һәм дә педагожи усталыг тәләб олунур. Мүәллимин өзү, үмумиііәтлә, тәнгид елминин әсас принсипләрини вә методоложи әсасларыны дәриндән билмәли вә буну М. Ф. Ахундовун тәнгиди-нәзәри көрүшләрини тәдрис едәркән әлдә рәһбәр тутмалыдыр.

М. Ф. Ахундовун тәнгиди-нәзәри көрүшләрини тәдрис етмәк үчүн ән іахшы үсул мәктәб мүһазирәсидир. Јалныз бу үсул илә мүәллим бир саат мүддәтиндә лазым олан минимум мә'луматы шакирдләрә чатдыра биләр.

М. Ф. Ахундов тәнгид елми, онун әсас хүсусиііәтләри, принсипләри вә методолокиіасы һаггында бир сыра гиімәтли фикирләр сөіләмишдир. М. Ф. Ахундова гәдәр Азәрбаічанда вә еләчә дә бүтүн Јахын Шәрг аләминдә тәнгид елми илә хүсуси мәшғул олан, бу һагда мүәііән фикирләр сөіләіән бир әдәбиііатшүнаса, тәнгидчиіә вә іа алимә тәсадүф етмирик. Мәһз буна көрә дә М. Ф. Ахундов Јахын Шәргин илк профессионал тәнгидчиси вә әдәбиііатшүнасы олмагла әдәби-елми тәнгидин әсасыны гоімушдур. Гейд етмәк лазымдыр ки, М. Ф. Ахундов тәнгид елми илә тәсадүфи вә іа өтәри мәшғул олмамышдыр. Онун тәнгиди-нәзәри көрүшләри әдәби-елми вә ичтимаи фәалиііәти илә сых әлагәдардыр. М. Ф. Ахундов биласитә тәнгиди-нәзәри характердә олан әсәрләр іаздығы кими, аіры-аіры әсәрләриндә, достларына іаздығы мәктубларында тәнгид елминә аид чох гиімәтли вә өлмәз фикирләр сөіләмишдир. Бөіүк мүтәфәккирин тәнгиди-нәзәри фикирләри бу күн белә өз әһәмиііәтини итирмәмиш, әксәриііәти һәм

классик, һәм дә мүасир әдәбиііатымызы өірәнмәк үчүн зәнкин билик хәзинәсини тәшкил едир.

Мүәллим М. Ф. Ахундовун тәнгиди көрүшләрини тәдрис едәркән биринчи нөвбәдә шакирдләрин диггәтини бөіүк іазычымызын тәнгид елминин әсаслары, онун принсипләри, методолокиіасы һаггындакы фикирләринә вә тәнгид елминә вердиіи іүксәк гиімәтә чәлб етмәлидир. Буна көрә дә мүәллим М. Ф. Ахундовун іухарыдакы мәсәләләр һаггындакы фикирләрини системләшдириб үмумиләшдирмәли вә бу һагда шакирдләрә конкрет вә аідын мә'лумат вермәлидир. Әкс һалда М. Ф. Ахундовун аіры-аіры мәсәләләр һаггындакы фикирләри мүхтәлиф әсәрләриндә вә мәктубларында дағыныг һалда олдуғундан шакирдләр іазычынын тәнгид елми һаггындакы фикирләрини мәнимсәмәкдә бөіүк чәтинлик чәкәчәкләр.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидә вә тәчрүбәләримиз көстәрди ки, бә'зи мүәллимләримиз М. Ф. Ахундовун тәнгиди көрүшләрини шакирдләрә мәнимсәтмәкдә бөіүк чәтинлик чәкирләр. Бунун бир сәбәби дә дәрсликдәки нәзәри мә'луматын іарымчыг вә системсиз шәкилдә верилмәсидир. Дәрслик мүәллифи М. Ф. Ахундовун тәнгидә вердиіи іүксәк гиімәтдән, онун әһәмиііәтиндән, тәнгидин әсаслары, принсипләри вә методолокиіасы һаггындакы фикирләриндән бир кәлмә дә данышмамыш, іалныз онун аіры-аіры іазычы вә шаирләр һаггындакы фикирләрини вә әдәбиііат нәзәриііәси илә әлагәдар олан бә'зи мәсәләләри гейд етмәклә кифаіәтләнмишдир. Һәм дә бу мәсәләләр һаггындакы фикирләр үмумиләшдирилмәмиш вә фикир дағыныглығына сәбәб олмушдур.

Мүәллимләрин гаршысында дуран чәтинликләри вә дәрсликдә верилмиш нәзәри мә'луматын биртәрәфли вә іарымчыг олмасыны нәзәрә аларак көстәрилән плана уіғун олараг ашағыдакы нәзәри мә'луматын верилмәсини мәсләһәт көрүрүк.

М. Ф. Ахундов әдәбиііат тарихимиздә драматуркиіанын вә классик нәсрин баниси олдуғу кими, әдәби-елми тәнгидин дә әсасыны гоімушдур. О, бөіүк рус тәнгидчиләри вә ингилабчы-демократлары—Белински, Чернышевски вә Добролиубовун идеіалары илә дәриндән таныш олдугдан сонра Јахын Шәрг аләминдә тәнгидин су вә һава гәдәр лазым олдуғуну анлады. М. Ф. Ахундов көһнәлмиш вә чүрүмүш фикирләрин, дурғунлуғун арадан галдырылмасы үчүн тәнгидин чох бөіүк әһәмиііәтини вә ролуну баша дүшәрәк, онун іаіылмасы үчүн бүтүн гүввә вә бачарығыны сәрф етмишдир. О, көһнәлмиш вә чүрүмүш идеіаларын арадан галдырылмасында, мүасир вә кәләчәк нәслин тәрбиіәсиндә тәнгидин чох бөіүк күчә ма-

лик олдуғу һаггында Мирзә Мәһәммәд Чәфәр Гарачадағијә јазырды:

«...Тәнгид, истеһза вә мәсхәрәдән башга, пис вә јарамаз әмәлләри инсан тәбиәтиндән һеч бир васитә илә мәһв етмәк олмаз. Әкәр нәсиһәт вә моизәнин инсанлара тә'сири олсајды, Шејх Сә'динин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләри әввәлдән-ахыра гәдәр нәсиһәтдир, бәс нә үчүн Иран чамааты алты јүз илдән бәри онлары охујур, лакин орадакы нәсиһәт вә моизәләрә һеч дә әһәмијјәт вермирләр?! Нәтичәдә исә зүлм вә истибдад күндән-күнә артыр ки, әксилмәјир...

...Тәнгидин нәсиһәтдән башга бир фәрги дә вардыр. О да бундан ибарәтдир ки, мүасир адамларын вә кәләчәк нәсилләрин әхлаг вә тәрбијәсини ислаһ етмәк ишиндә нәсиһәтин гәтијјән тә'сири јохдур. Һалбуки, тәнгид мүасир инсанларын әхлаг вә тәрбијәсинин ислаһ вә тәкамүлүндә тә'сирсиз галмадығы кими, кәләчәк нәсилләрин әхлаг вә тәрбијәсинин ислаһ вә тәкамүлүндә дә там тә'сири вардыр».[1]

М. Ф. Ахундов Јахын Шәргдә тәнгид елминин маһијјәтини баша дүшмәјән вә онун принсипләри, методолокијасы һаггында һеч бир тәсәввүрә малик олмајан Рзагулу хан Һидајәти баша салараг дејир:

«...Бу гајда (јә'ни тәнгид—А. Б.) Авропада мә'лумдур вә онун бөјүк фајдалары вардыр. Мәсәлән: бир шәхс бир китаб јаздығы заман, башга бир шәхс онун әсәринин мәтләбләри хүсусунда критика јазыр, бу шәртлә ки, онун јазысында мүәллиф һаггында әдәбсиз вә көнүл инчидән бир сөз белә олмасын. Һәр нә дејилсә, инчәликлә дејилсин. Бу иши «критика», франсыз истилаһы илә «критик» адландырырлар.

Мүәллиф она чаваб верир. Ондан сонра үчүнчү бир шәхс мејдана чыхыр, ја мүәллифин чавабыны тәсдиг едир, ја да критика јазанын фикрини үстүн тутур. Бу ишин нәтичәси будур ки, кет-кедә нәзм вә нәср, инша вә тәсниф бүтүн Авропа халгларынын дилиндә сәласәт газаныр вә мүмкүн гәдәр чәми нөгсанлардан тәмизләнир. Мүәллифләр вә шаирләр өз вәзифәләри вә тәклифләри һаггында тамам хәбәрдарлыг алырлар».[2]

Јухарыдакы ситатлардан ајдын көрүнүр ки, М. Ф. Ахундов Јахын Шәргдә тәнгид елминин јајылмасына чалышмыш вә онун бөјүк фајдаларыны дөнә-дөнә гејд етмишдир.

М. Ф. Ахундовун тәнгиди онун фәлсәфәси, сијаси, ичтимаи, әдәби-елми бахышлары илә сых әлагәдардыр. О, тәнгид елмини ирәли сүрмәклә ичтимаи һәјатда, мәишәтдә, сәнәтдә, елмдә олан дурғунлуғу, јарамазлыглары, нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәдини күдмүшдүр. О, елмин башга саһәләриндә олдуғу кими тәнгиддә дә материализм чәбһәсиндән чыхыш едир, демократик, маарифчилик, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик идејаларынын јајылмасына чалышырды.

М. Ф. Ахундов тәнгиди-нәзәри әсәрләриндә Азәрбајчанда баниси олдуғу тәнгиди реализм үсулуну әсасландырыр вә онун мөһкәмләнмәсинә хидмәт едирди. О, тәнгиди реализм үсулуну әсасландырмагла сәнәтдә јени формаларын, јени идејаларын, јени гајдаларын мөһкәмләнмәсинә дә шәраит јарадырды. Бунунла да о, мәшһур рус тәнгидчиләри В. Г. Белински вә Н. А. Добролјубовун тәнгиди көрүшләринә јахынлашыр вә онларла бир сырада аддымлајырды.

Бөјүк сәнәткар тәләб едирди ки, тәнгид охучунун әсәр һаггындакы ади тәәссүраты олмамалыдыр. Тәнгид әсәрдәки нөгсанлары көстәрәркән елми дәлилләрә, фактлара әсасланмалы, әсәр мүәллифинин шәхсијјәтиндән асылы олмајараг објектив чәһәтдән јазылмалыдыр. Мәһз буна көрә дә о, мүхтәлиф әсәрләр һаггында фикир јүрүдәркән һәмишә һәјатын, сәнәтин тәләбләрини нәзәрә алмыш, елми дәлилләрә вә фактлара мүрачиәт етмишдир.

М. Ф. Ахундов ејни заманда бөјүк әдәбијјатшүнас иди. О, әдәбијјат нәзәријјәсинә аид гијмәтли вә өлмәз фикирләр сөјләмишдир. Онун бәдии әсәрдә форма вә мәзмунун вәһдәти мәсәләсинә вердији гијмәт чох әһәмијјәтлидир. Мүртәче Иран шаири Сүрушун ше'рләриндә бу вәһдәтин олмадығыны көрән М. Ф. Ахундов јазырды:

«Ики шеј ше'рин әсас шәртләриндәндир: мәзмун көзәллији вә ифадә көзәллији. Мәзмун көзәллији олуб ифадә көзәллијинә малик олмајан бир нәзм (Моллаји-Руминин мәснәвиси кими) мәгбул нәзмдир, амма ше'ријјәтиндә нөгсан вардыр.

Ифадә көзәллијинә малик олуб, мәзмун көзәллијиндән мәһрум олан мәнзумә теһранлы Гаанинин ше'рләри кими зәиф вә кәсаләтартырычы нәзмдир...

Һәм мәзмун көзәллијинә, һәм дә ифадә көзәллијинә малик олан нәзм (Фирдовсинин «Шаһнамәси», Низаминин «Хәмсәси» вә Һафизин диваны кими) нәш'әартырычы вә һәјәчанландырычы олуб һәр кәс тәрәфиндән бәјәнилир».[1]

---

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, III чилд, сәһ. 145—147.
[2] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 152—153.

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 170.

М. Ф. Ахундов ше'рләриндә мәзмун вә форма көзәллији олмајан Сурушу шиддәтли тәнгид едир. О, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә јенилији вә тәрәггини ирәли сүрдүјү кими, сәнәтдә дә јенилик тәрәфдары иди. М. Ф. Ахундов ичтимаи һәјатла сәсләшмәјән, дәфәләрлә башгалары тәрәфиндән сөјләнмиш фикирләри тәкрар едән, һеч бир јенилији олмајан мәзмуну рәдд едирди. Ахундов гејд едирди ки; «Гәрибәлији вә јенилији олмајан бир мәзмун исә, адама гәтијјән зөвг вә фәрәһ верә билмәз, хүсусилә ше'рдә. Әксинә, белә јазылар бир јени мүчтәһидин рисалеји-тәһарәти кими чох зәһләтөкән вә јарамаз олар».[1]

М. Ф. Ахундовун бу гејдләри бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белинскинин форма вә мәзмун мәсәләсинә даир ашағыдакы фикирләринә чох ујғун кәлир:

«Мәзмунсуз бир форма бајағылыгдыр... формасыз бир мәзмун исә ејбәчәрликдир».[2]

М. Ф. Ахундов көстәрир ки, тәнгид елми халгларымыз арасында кениш јајыларса, бәдии әсәрләрдә јени мәзмун өзүнә јер тапачаг, сүн'и формалар арадан галхачаг вә әсәрләрин бәдии гүввәси артачагдыр.

О, јазырды: «...бу гајдадан сонра (јә'ни тәнгиддән сонра —А. Б.), һал-һазырда мәзмунсуз вә дузсуз дејилән вә һеч бир фајдасы олмајан гәзәл вә гәсидәләр дүзәлтмәкдән әл чәкәрәк Фирдовсинин «Шаһнамәси», Шејх Сә'динин «Бустаны» вә онлар кими мәснәви тәрзиндә мүхтәлиф халгларын әһвал вә адәтини билдирән һекајәли ше'р демәјә башлајачаглар вә нәсрдә дә гафијәдән вә ушагчасына мүбалиғәләрдән вә әбләһчәсинә тәшбеһләрдән бүтүнлүклә чәкинәчәкләр; анчаг рәғбәтли мәзмун архасынча кедәчәкләр. Елә бир мәзмун ки, охучу ондан һәзз алсын вә гулаг асан ләззәт апарсын вә мүәллиф бунун сајәсиндә ад газансын. Белә ки, мәзмун көзәл олдугда критика әвәзинә һәр тәрәфдән онун һаггында тә'рифнамәләр көндәрәчәкләр»[3].

Сөз јох ки, халгын вә вәтәнин тәрәггиси уғрунда ардычыл мүбаризә апаран бөјүк јазычы-алим «рәғбәтли мәзмун» дедикдә дөврүн вә һәјатын тәләбләринә чаваб верән, ичтимаи мәнафејә хидмәт едән јени, сијаси вә мүтәрәгги идејаларла зәнкин олан мәзмуну нәзәрдә тутурду. Һәм дә Ахундов истәр бәдии, истәрсә дә елми әсәрләрдә «мәзмун сәһиһлијинә» диггәт вермәји вә мәзмунун тез мәнимсәнилмәси үчүн һамынын

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 170—171.
[2] В. Г. Белински, «Сечилмиш әсәрләри», сәһ. 237, Бакы, 1948.
[3] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 153.

баша дүшәчәји сөзләр, ифадә васитәләри ишләтмәји, мәзмунаујғун формада јазмағы јазычыдан тәләб едирди; чүнки «...ләфздән гәрәз ифадеји-мә'надыр»[1]. Әкс һалда јени мәзмуна малик олан, лакин көһнә формада јазылмыш әсәр өз тә'сирини, бәдии гүввәсини итирир вә охучунун хошуна кәлмир. Бу мәгсәдлә Ахундов јазырды: «...нәсрдә гафијә кәламы чиј едир вә зәифләдир. Бу гајда бизә әрәбләрдән галмышдыр, сәккиз јүз илә јахындыр ки, Иранда ишләнилмәкдәдир; лакин мүтләг сәһвдир.

Инди бу гајданы тәрк етмәјимизин вә ушагчасына ишдән әл чәкмәјимизин вахтыдыр, чүнки гафијә хатиринә мүтәрадиф ләфзләр вә чохлу тәкрарлар әмәлә кәлир, кәрәксиз мә'налар мејдана чыхыр, кәламын ајдынлығы итир, мәчазлар ондан нифрәт едир вә әсәр шөһрәт газанмыр»[2].

М. Ф. Ахундов «Фәлсәфи мәктублары»нда да Иранын мүртәче јазычыларынын әсәрләриндә јени, мүтәрәгги, сијаси-ичтимаи мәзмунун олмадығыны тәнгид едир вә көстәрир ки, бу јазычылар өз әсәрләри илә халга һеч бир мәнфәәт вермир, јаздыгларыны бош вә пуч әфсанәләрә, әгидәләрә һәср едирләр.

О, јазыр ки, бу јазычылар «... галибә шамилдир бу мәтләбә ки, тәһарәти белә тут, намазы белә гыл вә фитрә вә зәкаты вә хүмсү белә вер... вә бунларын адыны еһками-шәријјә гојублар. Вә ја шамилдир бир пара әфсанеји-биәслин нәглинә ки, адыны мө'чүзат јазыбдыр... вә һәркиз билмир ки, поезија нә төвр кәрәк олсун вә һәр пәрпуч нәзми поезија һесаб едир. Белә зәнн еләјир ки, поезија ибарәтдир бир нечә тарагга-туруглу әлфазы бир вәзни-муәјјәндә нәзмә чәкиб ахырына гафијјә вермәкдән... нечә ки, Теһранын мүтәәххирин шүәрасындан Гаани тәхәллүсүндә бир шаирин диваны бу нөв чәфәнкијат илә долудур.

Дәхи фәһм едә билмир ки, поезијада мәзмун кәрәк ки, бәмәратиб нәсрдә бәјан олунан мәзаминдән мүәссиртәр дүшә вә ја поезија кәрәк ја һекајәтә, ја шикајәтә шамил ола...».[3]

Биз бурада М. Ф. Ахундовун, В. Г. Белинскинин ашағыдакы тезиси илә нә гәдәр разылашдығыны вә һәмрә'ј олдуғуну көрүрүк:

«Поезија— һәјатын ифадәси, даһа јахшы дејилсә, һәјатын өзүдүр. Һәлә бу аздыр. Поезијада һәјат, һәјатын өзүндә олдуғундан даһа һәјатидир»[4].

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 137.
[2] Јенә орада, сәһ. 149.
[3] Јенә орада, сәһ. 17—18.
[4] В. Г. Белински, «Сечилмиш әсәрләри», сәһ. 178.

Бөјүк Мирзә Фәтәли билирди ки, «Поезија—дүнјәви һәјатын дөјүнән нәбзи, онун ганы, һәрарәти, онун ишығы вә күнәшидир».[1]

М. Ф. Ахундов јүксәк ичтимаи мәгсәд дашымајан сәнәтә, ичтимаи мәнафејә хидмәт етмәјән әдәбијјата, «сәнәт-сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинә дүшмән иди. О һесаб едирди ки, әдәбијјат бир әјләнчә, бир бош һәзз васитәси дејил вә ола да билмәз. Бунунла, Ахундов Шәргин мәддаһ сарај шаирләрини ән'ам хатирәси үчүн шаһларын, әмирләрин вә султанларын чиркин арзу вә әмәлләрини өз әсәрләриндә тәсвир етдикләри үчүн тәнгид едир. Ахундов һәмишә шаирләрә тәнгиди јанашмыш, онларын ше'рләрини тәһлил вә тәнгид етмишдир. О, һәр ше'ри бәјәнмәмиш вә һәр ше'р јазана да шаир демәмишдир. «... Ше'р әкәрчи нәзм илә олур, амма һәр нәзм, ше'р дејил. Мәсәлән: бир пара мәталиби сүһуләти-һифз үчүн вә һүсни-тәб'јин үчүн нәзмлә зикр едәрләр. Әлбәттә белә нәзмләрә ше'р назиминә шаир демәк хәтадыр»[2].

Мирзә Фәтәли гејд едир ки, ше'р дујғуларын вә тәсәввүрләрин ән јүксәк, ән бәдии вә ән инчә ифадә формасыдыр, бу хүсусијјәтләрә малик олмајан ше'р поезија дејил, садәчә нәзмдир.

«...Ше'р кәрәк ламәһалә зијада ләззәтә вә һүзндә вә фәрәһдә зијада тә'сирә баис ола. Әкәр олмаса, садә нәзмдир»[3].

М. Ф. Ахундов драматуркијамызын баниси олдуғу кими, бу жанрын хүсусијјәтләрини вә принсипләрини нәзәри чәһәтдән дә әсасландырмышдыр. Бу чәһәтдән онун досту Мирзә Ағанын пјесләри һаггында јаздығы тәнгид, комедијаларына јаздығы мүгәддимә вә «Тәмсилат»ын фарсча мүтәрчими Мирзә Мәһәммәд Чәфәр Гарачадағијә јаздығы мәктуб чох сәчијјәвидир.

М. Ф. Ахундовдан сонра Јахын Шәргдә илк дәфә драматуркија саһәсиндә өз гәләмини сынајан чәнуби азәрбајчанлы Мирзә Аға адлы бириси олмушдур. Бу мүнасибәтлә Мирзә Фәтәли өз әкдијиағачын бәһрәсини вә зәһмәтинин һәдәр кетмәдијини көрдүјү үчүн достуну бөјүк севинчлә тәбрик едәрәк јазмышдыр:

«Сизә мин тәһсин вә афәрин көндәрирәм; Сизин гејрәт вә зөвгүнүздән вәчдә кәлирәм. Үмид едирәм ки, һәмишә вахтынызы франсызларын истилаһынча «драма» фәнни адланан бу

[1] В. Г. Белински, «Сечилмиш әсәрләри», сәһ. 179.
[2] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 220.
[3] Јенә орада.

шәрәфли фәннә сәрф едәрәк чох тәрәгги едәчәксиниз вә бу фәнндә гејри вәтәндашларыныза, дилдашларыныза, һәммәзһәбләринизә рәһбәр олачагсыныз»[1].

Бөјүк тәнгидчи, Мирзә Ағанын п'јесләрини охујараг онлара әтрафлы бир тәнгид јазмыш вә әсәрләрин бәдии дәјәрини артырмаг, јени мәзмун илә зәнкинләшдирмәк вә сәнәт әсәрләри етмәк үчүн бир сыра гијмәтли көстәришләр вермишдир.

М. Ф. Ахундов Мирзә Ағанын нөгсанларына кечмәдән әввәл театрын нәдән ибарәт олдуғуну, драм әсәринин нә чүр јазылдығыны, орада әдәбсиз сөзләрин вә сәһнәјә лајагәти олмајан һәрәкәтләрин әсәрдә вермәк мүмкүн олмадығыны билдирир. О, гејд едир ки, «Драм сәнәтинин мәгсәди инсанларын әхлагыны јахшылашдырмаг, охучу вә гулаг асанлары ибрәтләндирмәкдир»[2].

О, «Әшрәф хан» пјесини тәһлил едәркән, әсәри гүввәтләндирмәк, Әшрәф ханын Әрәбистан әһалисинә етдији зүлмү тамашачыја вә ја охучуја чатдырмаг үчүн достуна мәсләһәт көрүр ки, «Әшрәф ханын јанында бир мүшавир дә олмалыдыр ки, Әшрәф ханы пул вермәјә мәчбур етдикләри заман, һәмин мүшавир ханын Әрәбистан рәијјәти илә рәфтарыны бир-бир онун үчүн сајсын»[3].

Биз бурада М. Ф. Ахундову зәһмәткеш халг күтләләринин бөјүк досту кими көрүрүк. О, өзүнүн комедијаларында вә башга әсәрләриндә олдуғу кими, тәнгиди әсәрләриндә дә халгын мәнафејини мүдафиә етмишдир.

М. Ф. Ахундов һәмин әсәрдә Ахунд Мөһсүнүн дили илә дејилән сөзләрин пјесин чох јериндә ишләдилмәсини мәсләһәт көрүр вә гејд едир ки, «... Әшрәф хан исә, Ахунд Мөһсүнүн мәзәммәтләринин чавабында кәрәк мүхтәлиф јолларла өзүнүн Әрәбистандакы ишиндән вә рәфтарындан һејфсиләниб, пешиманчылығыны билдирсин» вә «...бир дә һөкумәт хәләти кејмәсин»[4].

М. Ф. Ахундов Иран деспотизминин ағалығы дөврүндә демократик идејаларын ачығдан-ачыға тәблиғ едилә билмәјәчәјини вә бундан јазычыја зәрәр јетишәчәјини нәзәрә алараг достуна мәсләһәт көрүр ки, о, өз әсәринин мөвзусуну кечмишдән—залимлији, бачарыгсызлығы илә танынан вә дөвләтиндә гајда-ганун олмајан Султан Һүсејн Сәфәвинин һакимијјәти дөврүндән алсын. Бунунла да Ахундов әсәрин тарихи

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 181.
[2] Јенә орада, сәһ. 182.
[3] Јенә орада, сәһ. 182—183.
[4] Јенә орада.

мөвзуда јазылмасына бахмајараг орада мүасир идејаларын ирәли сүрүлмәсини мәсләһәт көрүр. Лакин јазычы әсәрини елә гурмалыдыр ки, тарихи һадисәләри садәчә олараг садаламасын, бу һадисәләрдә тарихин бөјүк ичтимаи зиддијјәтләрини мүасир һәјатла әлагәләндирә билсин. М. Ф. Ахундов драм әсәрләринин спесифик хүсусијјәтләрини, ганунларыны бүтүн тәфәррүатына гәдәр достуна баша салыр. Бунунла да М. Ф. Ахундовун јухарыдакы фикирләри В. Г. Белинскинин драм әсәринә вердији ашағыдакы тә'рифә нә гәдәр јахын олдуғу мејдана чыхыр:

«Драма тәбиәтин садәчә сурәтини көчүрмәк, нә дә, һәтта көзәл дә олса, ајры-ајры сәһнәләри бир јерә јығмагдан ибарәт дејилдир; бу елә ајры, гапалы бир аләмдән ибарәтдир ки, бурада һәр бир шәхс өз гајәсинә доғру кетмәклә, јалныз өзү үчүн һәрәкәт етмәклә, өзүнүн дә хәбәри олмадан, әсәрин үмуми һәрәкәтинә көмәк етсин. Бу исә јалныз о заман ола биләр ки, драма тәсәввүрә көрә гурашдырылмасын. Фикирдән доғуб инкишаф етсин».[1]

М. Ф. Ахундов Мирзә Ағанын «Сәркүзәшти-Аға Һашым» әсәриндә јохсул вә малсыз олан Аға Һашымы ағыллы, саваддлы вә вүгарлы көрмәк истәјир вә достуна јазыр ки, «О, јохсул вә малсыз олдуғундан бир чүр един ки, бары ағыллы, савадлы вә вүгарлы көрүнсүн, чүнки охучу вә гулаг асан она маликдир вә онун хошбәхт олмасыны истәјир»[2].

Бөјүк демократын јохсул, зәһмәткеш халг күтләләринә нә гәдәр бөјүк бир мәһәббәт вә гајғы бәсләдијини бурадан ајдын көрүрүк. М. Ф. Ахундов Аға Һашымын севкилиси Сараны да һәјасыз бир гыз кими дејил, һәјалы вә исмәтли көстәрмәји мәсләһәт көрүр.

М. Ф. Ахундов бөјүк тәнгидчи кими һәјатдакы типик һадисәләри гәләмә алмағы вә инсанларын тәрбијәсини јахшылашдырмаға хидмәт етмәји јазычыдан тәләб едирди. Мирзә Ағанын «Сәркүзәшти-Шаһгулу Мирзә» пјеси, бөјүк тәнгидчинин драм әсәриндән етдији тәләбләрә чаваб верә билмәдијиндән ону јандырмағы достундан хаһиш етмишди.

Мирзә Фәтәли достуна бир сыра гијмәтли көстәришләр вә мәсләһәтләр вердикдән сонра, драм сәнәтинин Шәрг аләминдә јајылмасы мәсәләсини ирәли сүрүр вә Мирзә Ағаја јазыр ки, әсәрләриниз үзәриндә чидди, сә'јлә јенидән ишләјиб, чап етдирин, бу јолда гәләмини сынамаг истәјән чаванлара көмәк един.

---

[1] Белински, «Сечилмиш мәгаләләр», сәһ. 80.
[2] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 189.

Көркәмли мүтәфәккирин драм сәнәти һаггындакы тәнгиди-нәзәри фикирләри јалныз јухарыда көстәрдикләримизлә гуртармыр. О, 1859-чу илдә Тифлисдә чап олунан «Тәмсилатына» јаздығы «Фиһристи-китаб»да («Мүгәддимә»дә) вә бир сыра башга мәктубларында дәхи әдәби тәнгидә аид көзәл фикирләр сөјләмишдир. Бөјүк тәнгидчинин бу фикирләри бу күн белә өз елми вә нәзәри әһәмијјәтини итирмәмишдир.

М. Ф. Ахундов һәмин мүгәддимәдә драм сәнәти һаггында охучуларына мә'лумат верир. О, драм жанрынын «Нәглимүсибәт» (тракедија-фачиә) вә «нәгли-бәһчәт» (комедија) дејә ики нөвдән ибарәт олдуғуну сөјләјир.

О, «Мүгәддимә»нин «Хитаб бәр катиб» һиссәсиндә өз комедијаларыны шифаһи халг дилинә әсасланараг, фарс вә әрәб сөзләрини ишләтмәдән јаздығыны вә бунун әһәмијјәтини көстәрир.

М. Ф. Ахундов јазыр: «...тәвәггә едирәм ки, сән дә мәним кими адәми, түрки дилиндә (Азәрбајчан дилиндә—А. Б.) адам јазасан, тухму—тохум, чифти—чүт, мүгәјјәди—муғајат, өврәти—арвад, гаидәни—гајда вә һабелә өзкә әлфазы ки, хәвасс вә авамын истe'малында мүштәрәкдир»[1].

М. Ф. Ахундов «Мүгәддимә»нин «Хитаб бәр нагил» һиссәсиндә актјор сәнәтиндән вә драматик оху гајдаларындан хәбәрсиз олан охучуларына бир сыра гијмәтли көстәришләр верир ки, бунлар инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

О, драм сәнәтинин бөјүк тәрбијәви вә ичтимаи әһәмијјәтини дөнә-дөнә гејд етмишдир.

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински драматик әдәбијјаты «... әдәбијјат инкишафынын ән јүксәк пилләси вә онун тачы»[2] адландырмышдыр. М. Ф. Ахундов исә драм сәнәтинә «сәнәтләрин ән шәрәфлиси»[3]—дејә јүксәк гијмәт вермишдир.

М. Ф. Ахундов өз тәнгиди әсәрләриндә Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјаты классикләри һаггында бир сыра гијмәтли вә өлмәз фикирләр сөјләмишдир.

О, бөјүк вәтәнпәрвәр вә әдәбијјатшүнас кими Молла Пәнаһ Вагиф вә Гасым бәј Закирин әсәрләрини топламыш, онлары чапа һазырламыш вә һәмин әсәрләрә бир мүгәддимә јазмышдыр (лакин М. Ф. Ахундов топладығы бу әсәрләри чап етдирә билмәмишдир).

Јазычы бу мүгәддимәдә Вагиф вә Закирин бәдии јарадычылығына дүзкүн вә јүксәк гијмәт верир. О, Вагифи Азәр-

---

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1938, сәһ. 69.
[2] В. Г. Белински, «Сечилмиш мәгаләләр», Бакы, 1948, сәһ. 73.
[3] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 191.

бајчан әдәбијјаты тарихиндә һаглы олараг реализмин баниләриндән бири адландырыр. Ахундов Вагиф вә Закирин әсәрләриндәки ичтимаи мәзмунун јени форма илә вәһдәт тәшкил етдијини сөјләјир.

Шакирдләрин бу һагда, кечмиш дәрсләрдән мә'луматлары олдуғундан, мүәллим бу мәсәлә үзәриндә дә чох дајанмамалыдыр.

М. Ф. Ахундов халгымызын фәхри олан Низамидән дөнә-дөнә бәһс етмиш, онун әсәрләриндә мәзмун вә форма көзәллијинин вәһдәт тәшкил етдијини, онун зәнкин дүһа саһиби вә «Шәмсүш-шүәра» ләгәбинә лајиг[1] олдуғуну сөјләмишдир.

О, һәмчинин дүнја әдәбијјатынын бөјүк классикләри сајылан Һомер, Фирдовси, Шекспир, Пушкин вә башгаларыны һөрмәтлә јад етмиш, онларын јарадычылығына јүксәк гијмәт вермишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләри бир дәрс сааты мүддәтиндә М. Ф. Ахундовун тәнгиди-нәзәри көрүшләри илә һәртәрәфли таныш етмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә мүәллим синифдәнкәнар мәсләһәт саатларында, әдәбијјат дәрнәјинин мәшғәләләриндә, бөјүк јазычыја һәср едилән әдәби-бәдии кечәләрдә бу чәһәтә хүсуси диггәт вермәли, шакирдләрин мүстәгил ишләрини тәшкил етмәли, онларда М. Ф. Ахундовун тәнгиди-нәзәри көрүшләри һаггында там тәсәввүр јаратмаға наил олмалыдыр.

---

[1] М. Ф. Ахундов, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 176.

Зәрбәли СӘМӘДОВ,
Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими.

IX СИНИФДӘ М. Ф. АХУНДОВУН «ПУШКИНИН ӨЛҮМҮ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Еј Сәбуһи, гоча Гафгазда битән күлләри дәр,
Јаралы ше'ринә гат, Пушкинә көндәр, көндәр.

IX синфин әдәбијјат програмында анадан олмасынын 150 иллијини севинч вә ифтихар һисси илә гејд етдијимиз даһи јазычы М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығынын өјрәнилмәсинә 20 саат вахт ајрылмышдыр.

Мән «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» әсәринин гираәти вә тәһлилинә 3 саат вахт ајырырам.

Мә'лум олдуғу үзрә М. Ф. Ахундов кечән әсрин 30-чу илләриндән әдәби фәалијјәтә ше'рлә башламышдыр. Онун ше'р јарадычылығынын зирвәси исә «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемадыр.

М. Ф. Ахундовун һәмин әсәри кәнч нәслин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә олунмасында мүһүм рол ојнајыр. Хүсусилә гардаш рус халгынын дилинә, мәдәнијјәтинә, онун көркәмли сималарына сонсуз мәһәббәт ојатмагда поеманын мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Поеманын тәдриси заманы мән бу чәһәтләри нәзәрдә тутурам.

«Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасыны мән ашағыдакы план үзрә тәдрис едирәм.

Биринчи сааты мән VIII синифдә шакирдләрин бөјүк рус шаири А. С. Пушкин һаггында әлдә етдикләри билијин тәкрары илә башлајырам. Шакирдләрин фәал иштиракы илә А. С. Пушкинин доғулдуғу вә вәфат етдији илләри, көркәмли әсәрләрини, сүркүнә көндәрилмәсинин вә дуелдә өлдүрүлмәсинин сәбәбләрини јада салырыг. Еләчә дә М. Ј. Лермонтовун мәшһур «Шаирин өлүмү» ше'рини јаздығыны сорушурам. Сонра кечмиш дәрсдә өјрәдилән М. Ф. Ахундовун һәјатына даир синфә бир нечә суал верирәм. Шакирдләр

М. Ф. Ахундовун комедијаларынын, һекајә вә фәлсәфи әсәрләринин адларыны чәкирләр.

Јени дәрси М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасына гыса бир кириш мүсаһибәси илә башлајырам. Мән гејд едирәм ки, М. Ф. Ахундовун јарадычылығы чохчәһәтли вә кенишдир. Онун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә мүстәсна мөвгеји вардыр. М. Ф. Ахундов шаир, реалист драматуркијамызын баниси, насир, бөјүк материалист-атеист, философ, нәзәри, тәнгиди, публисист мәгаләләр мүәллифидир.

Бөјүк сәнәткар кечән әсрин 30-чу илләриндән әдәби јарадычылыға ше'рлә башламышдыр. Онун ше'рләри Азәрбајчан, фарс дилләриндә, әруз вә һеча вәзнләриндә јазылмышдыр. М. Ф. Ахундовун илк дәфә чап олунмуш ше'ри 1837-чи илдә јаздығы «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемадыр. Бундан башга, М. Фәтәлинин әлифба һаггында, Иран вә Түркијә мүтләгијјәтини ифша едән, Крым мүһарибәсинә һәср едилән мәнзум мәктубу вә саир ше'рләри диггәти чәлб едир. Шаир М. Ф. Ахундовун тәхәллүсү Сәбуһи иди. Сәбуһи сүбһ шаири демәкдир.

А. С. Пушкинин өлүмү јалныз рус халгы үчүн дејил, Русијанын бүтүн халглары үчүн бөјүк итки иди. Көркәмли рус шаири М. Ј. Лермонтов 1837-чи илдә бу мүнасибәтлә «Шаирин өлүмү» ше'рини јазмышды. Кәнч шаир Сәбуһи исә Пушкинин өлүм хәбәрини ешитдикдә, халг кәдәри илә долу мәшһур поемасыны гәләмә алды.

Биз поемада гардаш рус халгынын мәдәнијјәтинә, бу мәдәнијјәтин бөјүк нүмајәндәси олан Пушкинә сонсуз мәһәббәтин ифадәсини көрүрүк. Поемада Пушкинин дүшмәнләринә гәзәб, нифрәт һиссләри дујулур. Һәмин әсәри М. Ф. Ахундов фарс дилиндә јазмышдыр. Поема 1837-чи илдә «Московски наблјудател» журналынын 11-чи нөмрәсиндә чап олунмушдур. Совет һакимијјәти илләриндә һәмин поема шаир М. Мүшфиг, Ч. Хәндан вә Бөјүкаға Гасымзадә тәрәфиндән Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмушдур.

Әсәрин композисијасы чох мараглыдыр. Поема шаирин гәлбинә мүрачиәти илә башлајыр. Сонра тәбиәт тәсвири, гәлбинин шаирә чавабы, Пушкинин сәләфләри илә мүгајисәси, шаири өлдүрәнләрә нифрәт һиссләри, тәәссүф, үмумхалг кәдәри вә с. кениш јер верилир. Поеманын дили бәдии тәсвир васитәләри илә чох зәнкиндир.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра поеманы бир дәфә үзүндән охумағы мән шакирдләрә тәклиф едирәм. Әввәлчә, өзүм

поемадан бир һиссә охујурам, шакирдләр охуну давам етдирирләр. Оху заманы онларын дүзкүн тәләффүзүнә, интонасија, паузасына чидди диггәт јетирирәм. Чәтин сөзләрин изаһыны да мән биринчи дәрс саатында апарырам.

Дәрсин ахырында евдә поемадан бир һиссә әзбәрләмәји, поеманын мәзмунуна, хүсусилә бәдии тәсвир васитәләринә чидди фикир вермәји тапшырырам. Бунунла биринчи дәрс сааты тамамланыр.

Икинчи дәрс саатында мән мәтн үзәриндә иш апарырам. Әввәлчә, шакирдләрдән «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасындан евдә әзбәрләдикләри һиссәни сорушурам, онларын билијини гијмәтләндирирәм. Сонра евристик мүсаһибә үсулу илә шакирдләрин мүстәгил дүшүнүб мүһакимә јүрүтмәсинә, онларын сәрбәст охудугларындан мүәјјән нәтичәләр чыхармасына наил олмаг мәгсәди илә поеманын мәзмунуна аид шакирдләрин дәфтәрләринә белә бир план гејд етдирирәм:

1) шаирин көнлүнә мүрачиәти; 2) тәбиәтдәки шадлыг; 3) көнлүнүн она чавабы; 4) тәбиәтдәки шадлыгла шаир көнлүндәки кәдәрин тәзады; 5) поемада Пушкинә аид олан сөзләр; 6) Пушкинин сәләфләри илә мүгајисәси; 7) Пушкинин дүшмәнләрини ифша едән мисралар; 8) Сәбуһинин тәәссүф һиссләри; 9) поемадакы бәдии тәсвир васитәләри.

Шакирдләр һәмин план әсасында поеманы сәрбәст, мүстәгил сурәтдә охумаға башлајыр, мәзмуну нағыл етмәјә һазырлашырлар. Сонра мән шакирдләрә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едирәм:

Мүәллим—Шаир өз көнлүнә нә үчүн мүрачиәт едир?

Шакирд—Шаир өз көнлүнә мүрачиәт едәрәк ондан сорушур ки, нә үчүн гәмлисән? Күлшәнин бүлбүлү нә үчүн нәғмәсини унутмуш, хош данышыглы тутиси нә үчүн сәсини кәсмишдир.

Мүәллим—Әсәрдә тәбиәтдәки шадлыг нә чүр тәсвир олунмушдур?

Шакирд — Баһардыр. Чәмән бәзәкли кәлин кимидир. Вүгарлы бир ағач башына чичәкдән тач гојуб, бағын јухары тәрәфиндә әјләшмишдир. Бүлбүл бағы кәзмәјә чыханлара «хош кәлдин» дејә, күл јарпагларындан онлара һәдијјә верир. Һәр тәрәфдә шадлыгдыр.

Мүәллим—Әсәрдәки тәзад (контраст) нәдән ибарәтдир?

Шакирд—Шаирин көнлүндәки гәм-гүссә илә тәбиәтдәки шадлыг бир-бири илә тәзад тәшкил едир.

Мүәллим—Шаирин көнлү нә үчүн кәдәрли иди? Бунун сәбәби нәдир?

Шакирд—Шаирин көнлү даһи рус шаири А. С. Пушкинин өлүм хәбәрини ешитдији үчүн гәмли иди.

Мүәллим — Поемада Пушкинә аид олан сөзләр һансылардыр?

Шакирд — Поемада Сәбуһи, Пушкини шаирләр мәчлисинин башчысы, сөз мүлкүнә баһар кәтирән, гәләми илә ағ кағызы јандыран сәнәткар, дүһа бүлбүлү, ағыл, камал саһиби вә с. адландырмышдыр.

Мүәллим—Шаир Сәбуһи Пушкини өз сәләфләри илә нә чүр мүгајисә едир?

Шакирд—Поемада гејд олунур ки, Ломоносов өз илһамынын көзәллији илә ше'р евини бәзәди, Пушкинин хәјалы орада гәрар тутду, Державин сөз мүлкүнү тутду, о мүлкүн һөкмдары Пушкин олду. Карамзин билик шәрабындан бир чам долдурду, лакин о шәраб долу касаны ичән Пушкин олду.

Мүәллим — Пушкинин дүшмәнләри поемада һансы сөзләрлә ифша олунур?

Шакирд — Пушкинин дүшмәнләри чани, гатил, чадукәр гары вә с. сөзләрлә ифша олунур.

Мүәллим — Пушкинин өлүмү илә әлагәдар олараг, шаирин тәәссүф һиссәләрини билдирән јерләр һансылардыр? Ким бу һиссәләри сечиб охуја биләр?

Шакирдләр мүәјјән һиссәләри сечиб охујурлар.

Мүәллим—Ким поемадакы сәчијјәви бәдии тәсвир васитәләриндән бир нүмунә көстәрә биләр?

Шакирдләр бу суала чаваб олараг поемадан ашағыдакы бәдии тәсвир васитәләрини сечирләр: күмүш кими парлајан јасәмән, хумар көзлү нәркиз, назлы бүлбүл, фикир дәнизи, ше'ријјәт улдузу, вәфасыз, ачкөзлү дүнја, лалә гәдәһ вә с.

Бу мүсаһибәни јекунлашдырдыгдан сонра бә'зән әсәрин мәзмунуну бүтөвлүкдә нағыл да етдиририрәм. Евдә әсәрин тәһлилинә һазырлашмағы, хүсусилә поемадакы бәдии тәсвир васитәләрини сечиб јазмағы тапшырырам.

Үчүнчү саатда исә «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасынын идеја вә бәдии тәһлилини апарырам. Әввәлчә кечмиш дәрсин («Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә») әсәринин) мәзмунуну 1—2 шакирддән сорушурам. Сонра ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едирәм:

Мүәллим — М. Ф. Ахундов әдәби фәалијјәтә нә вахт вә һансы жанрда әсәрләр јазмагла башламышдыр?

Шакирд—М. Ф. Ахундов кечән әсрин 30-чу илләриндән лирик жанрда әсәрләр јазмагла јарадычылыға башламышдыр.

Мүәллим — М. Фәтәли һансы дилләрдә ше'р јазмыш вә онун ше'рдә тәхәллүсү нә иди?

Шакирд—М. Фәтәли Азәрбајчан вә фарс дилләриндә ше'рләр јазмыш вә онун тәхәллүсү Сәбуһи иди.

Мүәллим—Поеманын јазылма тарихи вә онун М. Фәтәлинин ше'р јарадычылығындакы мөвгеји һаггында нә дејә биләрсиниз?

Шакирд—Поема 1837-чи илдә јазылмыш вә М. Фәтәлинин ше'р јарадычылығынын зирвәсидир.

Мүәллим—Поема Азәрбајчан дилинә кимләр тәрәфиндән тәрчүмә олунмушдур.

Шакирд—Поема Азәрбајчан дилинә М. Мүшфиг, Ч. Хәндән вә Б. А. Гасымзадә тәрәфиндән тәрчүмә олунмушдур.

Мүәллим—Поеманын әсас идејасы нәдир?

Шакирд—Поеманын әсас идејасы Азәрбајчан халгынын рус мәдәнијјәтинә вә бу мәдәнијјәтин бөјүк нүмајәндәси олан А. С. Пушкинә олан дәрин мәһәббәтин ифадәсидир.

Мүәллим—Поемада Пушкиндән башга, һансы рус јазычы вә алимләринин ады чәкилир вә мүәллиф бунлара нә чүр мүнасибәт бәсләјир?

Шакирд—Поемада Пушкиндән башга, Ломоносов, Державин вә Карамзин кими рус алим вә јазычыларынын ады чәкилир вә мүәллиф бунлара мүсбәт мүнасибәт бәсләјир.

Мүәллим—Доғрудур, А. С. Пушкин өз сәләфләринин ән јахшы ше'р ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән даһи сөз устасыдыр. Бәс поемада Пушкин сәнәтинә нә чүр гијмәт верилир?

Шакирд—Пушкин шаирләр мәчлисинин башчысы, дүһа бүлбүлү, ағыл, камал саһиби адландырылыр.

Мүәллим—Сизчә, М. Фәтәли Пушкинин өлдүрүлмәсиндә кимләри мүгәссир һесаб едир?

Шакирд—Шаир М. Фәтәли Пушкинин өлүмүндә I Николајы вә онун чүрүк үсули-идарәсини мүгәссир һесаб едир.

Мүәллим—Поеманын композисијасындакы тәзад нәдән ибарәтдир?

Шакирд—Шаирин гәлбиндәки кәдәрлә баһарда, тәбиәтдәки шадлыг бир-бири илә тәзад тәшкил едир.

Мүәллим—Поеманын дили һаггында нә дејә биләрсиниз?

Шакирд—Әсәрин дили бәдии тәсвир васитәләри илә долудур. Бурада мәчаз, тәшбеһ, истиарә, епитет вә саирәдән кениш истифадә олунмушдур.

Мүәллим—Поеманын сонунда Пушкинин өлүмүнә халг кәдәри нечә ифадә олунмушдур?

Шакирд—Бу хәбәрлә ағлајан гоча ағ сачлы Гафгаз,

Баһар булудлары тәк көзләри јашлы Гафгаз,
Сәнә матәм сахлајыр Сәбуһинин ше'рилә.

Мусаһибәни јекунлашдырдыгдан сонра лирик гәһрәман һаггында мә'лумат верирәм. Бу заман шакирдләрә чатдырырам ки, поеманын лирик гәһрәманы Сәбуһи, тәсвир објектинә—Пушкинин өлүмүнә фәал мүнасибәт бәсләмиш, рус халгына, онун әдәбијјат вә мәдәнијјәтинә, Пушкин сәнәтинә өз халгынын бөјүк мәһәббәтини үмумиләшдирмишдир.

М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәти илә» поемасы өлмәз сәнәт әсәридир.

А. ГУРБАНОВ,
филоложи елмләр намизәди.

СӨЗҮН СӘТИРДӘН СӘТРӘ КЕЧИРИЛМӘСИ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Јазы заманы сөз сәтрә сығышмадыгда ону мүәјјән һиссәләрә бөлүб дүзкүн сурәтдә сәтирдән сәтрә кечирмәк јазы мәдәнијјәтинә наил олмағы шәртләндирән әсас мәсәләләрдәндир. Һәр бир шакирд сөзүн әсил мә'насында савадлы олмаг үчүн сөз кечиртмәнин бүтүн хүсусијјәтләрини билмәли вә она өз әмәли ишиндә—јазысында риајәт етмәји бачармалыдыр. Јазы заманы сөз кечиртмәјә аид бурахылмыш һәр бир сәһв характериндән асылы олмајараг шакирдин савадына дәлаләт кәтирир, онун һәлә там савадлы олмадығыны көстәрир. Буна көрә шакирдләрдә јүксәк орфографик вәрдиш јаратмаг, онларын һәртәрәфли савадлы олмалары үчүн орта мәктәбдә сөз кечиртмә гајдаларынын тәдрисинә дә хүсуси фикир вермәк лазымдыр.

А. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары

Сәтрин сонунда бу вә ја башга сөзүн бүтөв јазылмасы мүмкүн олмадыгда, јә'ни сөз сәтрә сығмадыгда онун мүәјјән һиссәси зәрурәт нәтичәсиндә икинчи сәтрә кечирилир. Белә һалларда сөзүн мә'насынын тәһриф едилмәмәси вә онун охунмасынын чәтинләшмәмәси үчүн мүәјјән гајдалара риајәт олунур. Һәмин гајдалар сөз кечиртмә гајдалары адланыр.

Азәрбајчан дилиндә сөз кечиртмәнин әсасыны һеча гануну тәшкил едир. Белә ки, сөзүн сәтрә сығмајан һиссәләри сәтирдән сәтрә анчаг һечаларла кечирилир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә һәм бүтөв, һәм ихтисар едилмиш, һәм дә гысалдылмыш сөзләрә аид мүвафиг сөз кечиртмә гајдалары мөвчуддур.

I. Бүтөв сөзләрә аид гајдалар

1. Бүтөв сөзләр сәтирдән сәтрә һечаларла кечирилир.

Мәсәлән:

гә-ләм	мәк-тәб
ки-таб	дәф-тәр
ба-һар	гар-даш
ки-лид	киб-рит
по-лад	рәг-гас вә с.

2. Чохһечалы сөзләр сәтирдән сәтрә кечириләркән сәтрин сонундакы јер нәзәрә алынараг сөз һиссәләрә бөлүнүб јени сәтрә кечирилир.

Мәсәлән:

тә-ләбәлик,	тәр-бијәчи

Јахуд:

тәлә-бәлик,	тәрби-јәчи

Јахуд да:

тәләбә-лик,	гәрбијә-чи вә с.

3. Анчаг бир һәрфдән ибарәт олуб, сөзүн әввәлиндә кәлән һечаны сәтрин сонунда сахламаг олмаз.

Мәсәлән:

а-бидә	у-јушмаг
а-ристократ	У-лачлы
е-лектрик	Ү-муми
и-радә	Ү-мумијјәтлә
ө-дәниш	о-пера вә с.
ә-кинчи	

4. Биринчи һечасы анчаг бир һәрфдән ибарәт олан икиһечалы сөзләр сәтирдән сәтрә кечирилмир.

Мәсәлән:

а-дам	ә-диб
а-гач	ә-рик
о-јун	е-ниш
о-раг	е-пос
у-шаг	Ү-зүк
у-душ	Ү-мид
и-кид	ө-мүр
и-над	ө-зәк вә с.

5. Биринчи вә икинчи һечасы анчаг саитдән ибарәт олан сөзләрдә әввәлинчи һечалары бир-бириндән ајырыб сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз.

Мәсәлән:

а—илә,
а—ерограф,
а—еростат вә с.

6. Бир һәрфдән ибарәт олуб сөзүн сонунда кәлән һечаны јени сәтрә кечирмәк олмаз.

Мәсәлән:

тәби-и,	мәтбә-ә
бәди-и,	идди-а
сүн'-и,	ради-о вә с.

7. Сөз тәркибиндә саитләр арасында олан ејничинсли гоша самитләр сөз кечиртмә заманы бир-бириндән ајрылыр. Бунлардан бири сәтрин сонунда сахланылыр, икинчиси исә јени сәтрә кечирилир.

Мәсәлән:

бән-на,	наилиј-јәт
тог-га,	ком-мунист
гүл-лә,	тәсәр-рүфат
гүс-сә,	ит-тифаг
јед-ди,	тәј-јарә вә с.

II. Ихтисар олунмуш вә гысалдылмыш сөзләрә аид гајдалар

1. Мүрәккәб ихтисар сөзләр һечаларла сәтирдән сәтрә кечирилир.

Мәсәлән:

Аз-нефт.
парт-ком.
парт-би-лет вә с.

2. Бир нечә сөздән ибарәт олан ихтисары һиссәләрә бөлүб сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз.

Мәсәлән:

вә с. (вә саирә).
вә б. к. (вә бу кими).
вә и. а. (вә илахир).

3. Бөјүк һәрфләрлә јазылан мүрәккәб гысалтмалары парчалајыб, онун бир вә ја бир нечә һәрфини сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз.

Мәсәлән:

АДПИ—А-ДПИ, АД-ПИ, АДП-И (Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институту).

АДУ—А-ДУ, АД-У (Азәрбајчан Дөвләт Университети).

СИТА—СИ-ТА (Совет Иттифагы Телеграф Акентлији).

4. Бөјүк һәрфләрлә вә рәгәмләрлә јазылан мүрәккәб гысалтмалардакы һәрфләри рәгәмләрдән ајырыб сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз.

Мәсәлән:

ГАЗ-51 (маркалы машын).

АН-10 (маркалы тәјјарә).

5. Ад вә ата адынын гысалтмасы саит һәрфләрдән ибарәт олса да онлары бир-бириндән, јахуд да фамилијадан ајырыб нә сәтрин сонунда гојмаг, нә дә сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз. Бунлар анчаг бир сәтирдә јазылыр.

Мәсәлән:

М. Ә. Сабир,

М. С. Ордубади,

С. Вурғун вә с.

6. Ихтисар вә гысалтмадан ибарәт олан мүрәккәб адлары һиссәләрә бөлүб сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз[1].

Мәсәлән:

Сов.ИКП—Сов.-ИКП.

Азәр.ТА—Азәр.-ТА вә с.

Б. Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдаларынын тәдриси

Мә'лумдур ки, мәктәбдә шакирдләр сөз кечиртмә гајдалары илә һәлә ашағы синифләрдә охујаркән таныш олмаға башлајырлар. Ибтидаи синифләрдә сөзүн һечаја бөлүнмәси, сөз кечиртмә гајдаларынын бә'зи мәсәләләри бу вә ја башга мөвзуларла әлагәдар сурәтдә шакирдләрә өјрәдилир. Лакин сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси һаггында ибтидаи синифләрдә верилмиш бу билик вә мә'луматларла кифајәтләнмәк олмаз. Чүнки һәмин синифләрдә сөз кечиртмә гајдалары синфин характериндән асылы олараг кифајәт гәдәр әһатә олунмур. Буна көрә дә мүәллим V синифдә сөз кечиртмә гајдаларыны бир систем шәклиндә, әввәлчәдән верилмиш мә'луматы даһа да дәринләшдирмәк јолу илә шакирдләрә мәнимсәтмәлидир. V синифдә верилән билик ибтидаи мәктәбдә алынмыш һәр бир мә'луматы даһа да кенишләндирмәли вә шакирдләрин шүурунда мөһкәмләндирмәлидир.

«Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдалары» мөвзусу тәдрис олунаркән ону кечмиш мөвзуларла әлагәләндирмәк, хүсусилә «Сөзүн тәркиби» вә «Һеча» бәһсләрини јенидән тәкрар етмәк лазымдыр. Чүнки бу бәһсләрин тәкрары јени мөвзунун әсаслы сурәтдә өјрәнилмәсинә база јарада билир.

[1] Бурада сөз кечиртмәјә даир гајдаларын һамысы верилмәмишдир. Сөз кечиртмә гајдаларына аид даһа кениш мә'лумат алмаг үчүн «Азәрбајчан дилинин орфографијасы»на (Бакы, 1958) бахмаг олар.

Мүәллим «Сөзүн тәркиби» вә «Һеча» бәһсләрини тәкрар едәркән шакирдләрә бир даһа хатырлатмалыдыр ки, сөз һечалара бөлүнәркән онун көкү, әсасы вә шәкилчиләри нәзәрә алынмыр. Чүнки көк вә шәкилчиләрдән ибарәт олан сөз һечалара бөлүндүкдә бә'зән көкүн мүәјјән һәрфи шәкилчијә гошулуб һеча тәшкил едир.

Мәсәлән:

Ил-ја-сы (Илјас+ы).

Ки-ла-сын (Килас+ын) вә с.

Бә'зи һалларда исә сөзүн гәбул етдији шәкилчинин бир һиссәси өзүндән сонра, јахуд өзүндән әввәл кәлән шәкилчијә гошулараг һеча әмәлә кәтирир. Мәсәлән: јол-даш-ла-рым (јолдаш-лар-ым).

Белә бир хүсусијјәти ушаглара даһа инандырычы сурәтдә баша салмаг үчүн тәхминән ашағыдакы формада әјани вәсаит һазырлајыб онун үзәриндә изаһат апармаг чох јахшы нәтичә верә билир.

	Сөзләр	Сөзләрин тәркиби		Сөзләрин һечалары
		Көк	Шәкилчиләр	
	Китабларым	Китаб	лар-ым	ки-таб-ла-рым
.	Билијимиз	билик	имиз	би-ли-ји-миз
.	Бешини	беш	и-ни	бе-ши-ни
4.	Аиләмиз	аилә	миз	а-и-лә-миз
5.	Үзүмчүлүк	үзүм	чү-лүк	ү-зүм-чү-лүк
6.	Ә'лачы	ә'ла	чы	ә'-ла-чы
7.	Мәктәбли	мәктәб	ли	мәк-тәб-ли вә с.

Чәдвәл үзәриндә мүәллим «Сөзүн тәркиби» вә «Һеча» һаггындакы мә'луматы шакирдләрин хәјалында чанландырдыгдан сонра «Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси» мөвзусуну изаһ етмәјә башламалыдыр. Мүәллим сөз кечиртмә гајдаларыны изаһ едәркән шакирдләрә билдирмәлидир ки, Азәрбајчан дилиндә сөз кечиртмәнин әсасыны һеча гануну тәшкил едир. Јә'ни сөзүн һиссәләри сәтирдән сәтрә һечаларла кечирилир. Бу фикри мүәллим шакирдләрә баша салдыгдан сонра, онлара хатырлатмалыдыр ки, сөзүн бөлүнмүш һиссәләри олан һәр нөв һечаны сәтирдән сәтрә кечирмәк олмаз.

Мүәллим бу хүсусијјәти даһа дәрин баша салмаг үчүн һеча-лары сәтирдән сәтрә кечмәси мүмкүн олуб олмамасына көрә груплашдырмалы вә онлардан әввәлчә сәтирдән сәтрә кечирилмәси мүмкүн оланлары изаһ етмәлидир.

Бундан сонра сөз кечиртмәјә даир јухарыда көстәрилмиш дикәр гајдалар да ајры-ајры изаһ едилмәли вә нүмунәләр көстәрилмәлидир.

Сөз кечиртмәјә даир бүтүн гајдалар изаһ едилдикдән сонра мүәллим сөзү сәтирдән сәтрә нә вахт кечирмәјин зәрури олдуғу һаггында вә сөз кечиртмә заманы нәләрә фикир вермәји дә ајдынлашдырмалыдыр. Мүәллим шакирдә анлатмалыдыр ки, сөз кечиртмә һәр кәсин өз зөвгү вә истәји илә бағлы дејилдир. Бурада да мүәјјән ганунаујғунлуг вардыр ки, һамы она ејни дәрәчәдә риајәт едир вә етмәлидир.

Сөзү сәтирдән сәтрә кечирәркән шакирдләр ашағыдакы чәһәтләри јадда сахламалыдыр.

1. Сөз сәтрә сығышмадыгда вә онун јени сәтрә кечирилмәси мүтләг лазым олдугда кечиртмәли.

2. Сөз јени сәтрә кечириләркән каллиграфијанын ганунларына риајәт етмәли.

3. Һәрфләрин формасыны ејбәчәр һала салмамалы.

4. Сөз вә сөздәки һәрфләр арасында лүзумсуз олараг јер бурахмамалы.

5. Сәтрин сонунда јер бурахыб јени сәтрә кечмәмәли.

Бу хүсусијјәтләр дә изаһ олундугдан сонра мүәллим материалы јекунлашдырмалыдыр. Башга мөвзуларын тәдрисиндә олдуғу кими бурада да јени материал һәм ш и ф а һ и, һәм дә ј а з ы л ы јолла мөһкәмләндирилмәлидир.

Шифаһи јолла сөз кечиртмә гајдаларыны мөһкәмләтмәк үчүн мүәллим суал-чавабдан истифадә едир. Материалын дәринләшдирилмәсинә даир суалларын там чавабы алындыгдан сонра тапшырыг вә чалышмалара кечмәк лазымдыр.

Материалы мөһкәмләтмәк үчүн дәрсликдә (С. Чәфәров, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», I һиссә) көстәрилән 82 нөмрәли тапшырығы синифдә, 81 нөмрәли тапшырығы исә евдә ичра етдирмәк олар. Лакин материалы мөһкәмләтмәк үчүн дәрсликдә көстәрилән тапшырыгларла кифајәтләнмәк олмаз. Бунун үчүн дәфтәрин сәһифәсини 2—3 јерә бөлдүрүб мүәјјән мәтнин үзүнү көчүртдүрмәк вә с. кими формалардан да истифадә етмәк фајдалыдыр.

Мөвзу кечилиб гуртардыгдан сонра материалын нә дәрәчәдә мәнимсәнилдијини мүәјјән етмәк үчүн јохлајычы характерли јазы иши апармаг лазымдыр. Јазы ишинин мәтни сөз кечиртмә гајдаларына аид хүсусијјәтләрин һамысыны әкс етдирмәлидир.

Мүәллим јазы ишини јохлајаркән сөзүн дүзкүн кечирилмәси илә јанашы, һәм дә һәрфләрин гурулушуна, сәтрин долу олмасына фикир вермәлидир. Чүнки тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи һалларда сөз кечиртмә гајдаларыны зәиф билән шакирдләр өз јазыларында сәһв етмәләриндән горхараг, сәтрин сонунда бош јер бурахмаг, һәрфин һәчмини шиширтмәк, сөз вә сөздәки һәрфләр арасында артыг јер гојмаг кими һаллара јол верирләр. Мүәллим белә шакирдләрин сәһвини дүзәлтмәк үчүн онларын јазы ишини дәгиг изләмәли вә көстәришләр вермәлидир. Ејни заманда јазы ишини гијмәтләндирмәлидир.

Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси гајдаларыны шакирдләрә јахшы мәнимсәтмәк үчүн ана дили мүәллими онларын јазыларына мүнтәзәм олараг нәзарәт етмәли вә һәр мөвзу илә әлагәдар олараг гајда-ганунлары изаһ етмәлидир. Шүбһәсиз ки, бу јолла шакирдләрин јазы мәдәнијјәтини лазыми гәдәр инкишаф етдирмәк олар.

Ә. РӘЧӘБОВ.

ӘЛИ БАЈРАМЛЫ, САБИРАБАД ВӘ ИМИШЛИ РАЈОНЛАРЫНДА ДИЛ-ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ВӘЗИЈЈӘТИНӘ ДАИР

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1962-чи ил тематик планында республикамызын ики-үч рајонунун һәрәсинин бир нечә мәктәбиндә дил вә әдәбијјат дәрсләринин тәдриси вәзијјәти илә таныш олараг нәтичәсини мәчмуәдә әкс етдирмәк гејд олунур[1].

Бу мәгсәдлә әмәкдашымыз кечән дәрс илинин апрел ајында Әли Бајрамлы рајонунун мәркәзиндәки 1 вә 2 нөмрәли онбириллик вә рајонун Рәһимбәјли кәндиндәки орта, Сабирабад рајонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли онбириллик, рајонун Күркәнд једдииллик вә Имишли рајонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли онбириллик, рајонун Гарадонлу орта, 1 Мај вә Мәзрәли кәндләриндәки сәккизиллик мәктәбләриндә олмушдур. Әмәкдашымыз јерләрдә оларкән дил вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәти илә јанашы синиф јазы ишләринин апарылмасы, тәсһиһи вә гијмәтләндирилмәси, дөвләт програмларынын јеринә јетирилмәси, дәрсликләрлә иш, мәктәбләрин дәрс һиссә мүдирләри, директорлары, рајон метод кабинәләри, РХМШ-нын мәктәбләрдә дил-әдәбијјат дәрсләринин тәдрисинә рәһбәрлик, фәнн комисјонларынын иши вә с. мәсәләләрлә дә таныш олмушдур.

Биз һәмин материалы бу нөмрәмиздә дәрч едирик.

Сов.ИКП Програмында халг маарифи саһәсиндә гаршыда дуран вәзифәләрдән бәһс олунаркән көстәрилир ки, мәктәбләримиз «...елмләрин әсасларыны мөһкәм билмәји, коммунизм дүнјакөрүшү принсипләрини мәнимсәмәји, елм вә техниканын инкишафынын кетдикчә јүксәлән сәвијјәсинә мувафиг олараг вә чәмијјәтин тәләбатыны, шакирдләрин габилијјәтини вә арзусуну нәзәрә алмаг әсасында әмәк тә'лими вә политехник тә'лим верилмәсини, һәмчинин сағлам кәнч нәслин әхлаг тәрбијәсини, естетик вә бәдән тәрбијәсини тә'мин етмәлидир».[1]

[1] Бах. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1961, 4-чү нөмрә, сәһ. 107.

Бу, тә'лимин нәинки мәзмунуну, һабелә онун үсулларыны дәјишмәји, тәкмилләшдирмәји, дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны, мүстәгиллијини артырмағы вә дәрсин кејфијјәтини јахшылашдырмағы да тәләб едир.

Бу чәһәтдән гејд етмәк лазымдыр ки, Әли Бајрамлы, Сабирабад вә Имишли рајонларынын мәктәбләриндә дил-әдәбијјат мүәллимләри ичәрисиндә өз ишләрини күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гуранлар аз дејилдир. Бу мүәллимләр тә'лим ишини јенидән гурур, тәдрисдә мүчәррәдлијә јол вермир, шакирдләр тәрәфиндән дәрсин мәнимсәнилмәси просесинин фәаллашдырылмасы үчүн мүхтәлиф үсуллар тәтбиг едирләр. Онлар дәрси һәјатла, коммунизм гуручулуғу илә әлагәләндирирләр; һәр бир шакирдин әмәксевәрлик, совет вәтәнпәрвәрлији, пролетар бејнәлмиләлчилији, коллективчилик руһунда, јахшы јолдаш, достлугда сәдагәтли, доғручу, нәзакәтли, интизамлы, мөһкәм ирадәли адам кими тәрбијә олунмасына чалышырлар.

Фактлара мурачиәт едәк:

Әли Бајрамлы рајонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли онбириллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Р. Казымованын V синифдә дедији әдәбијјат дәрсиндә иштирак етдик. Дәрсин мөвзусу «Сержант Иванов адына көрпәләр еви» иди.

Мүәллим дәрслији ачыб, һекајәни учадан, рәван вә ифадәли охуду. Чәтин сөзләрин мә'насыны изаһ етди вә шакирдләрин лүғәт дәфтәрләринә јаздырды. Сонра да шакирдләр һекајәни һиссә-һиссә охудулар. Гираәт заманы мүәллим шакирдләри диггәтлә динләјир, јанлыш тәләффүз едилән сөзләри вә тәһриф олунан чүмләләри јериндәчә дүзәлтдирирди. Шакирдләр һекајәни елә ифадәли вә тә'сирли охујурдулар ки, бурада мүәллимин кәркин әмәји һисс олунурду.

Сонра мүәллим дәрслик үзәриндә шакирдләри мүстәгил ишләтди. Бир гәдәр сонра мүәллим.

— Ким кәлиб дәрси данышар? — дејә синфә мүрачиәт етди.

Шакирдләрин һамысы әлләрини галдырды.

Мүәллимин чағырышы илә шакирд С. Әлијева һекајәнин верилмиш һиссәсини өз сөзләри илә гыса, мәзмунлу вә ајлын бир дил илә данышды.

[1] Сов.ИКП Програмы, Азәрнәшр, 1961, сәһ. 121.

Бундан сонра исә һекајәнин мәзмунуна аид апарылан мүсаһибә дә чох мараглы олду. Бу мүсаһибә заманы һекајәнин бүтүн дүјүмләри ачылды. Мүәллим суал-чавабла дәрси јекунлашдырды. Ајдын олду ки, шакирдләр һекајәнин мәзмунуну јахшы баша дүшмүшләр. Беләликлә, шакирдләр дәрси синифдә өјрәнмиш олдулар.

Мүәллим, ев тапшырығы олараг шакирдләрә бәдии әдәбијјатдан М. Горкинин «Һекајәләр» китабыны алыб охумаларыны тапшырды.

Р. Казымова јолдашын һәмин синифдә грамматика дәрси дә јүксәк сәвијјәдә кечди.

Онун јени дәрсинин мөвзусу «Фе'лин кечмиш замана вә шәхсә көрә дәјишилмәси» иди. О, дәрси шакирдләрә изаһ етди. Дәрсликдән һәмин һиссәни көстәриб шакирдләрин синифдә охумаларыны тапшырды. Сонра чанлы суал-чавабла јени дәрси тәкрар етди. Бу заман мүәллим јени билик верилмәси ишини әввәлләр кечилмиш билијин јохланмасы вә тәкмилләшдирилмәси илә әлагәләндирди. Шакирдләр грамматик гајда вә ганунлары изаһ етдикләри заман өзләринин кәтирдикләри нүмунәләрлә мүстәгил олараг әсасландырырдылар.

Р. Казымова дил дәрсиндә гираәтә, гираәт дәрсиндә дилә мүрачиәт етмәклә дәрсини һәм мараглы, һәм дә сәмәрәли тәшкил етди. Бунунла да о, шакирдләрдә дәрсә мараг ојадырды.

Беләликлә, Р. Казымованын һәр ики дәрсиндә шакирдләр фәаллыг вә мүстәгиллик көстәрирдиләр. Мәһз буна көрә дә онун кечдији дәрси шакирдләр әсасән синифдә өјрәнир, евдә исә ону даһа дәриндән тәкмилләшдирирләр.

Сабирабад рајонунун мәркәзиндәки 1 нөмрәли онбириллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Р. Меһсунзадәнин VI синифдә јохлама јазынын тәһлилинә һәср етдији дәрси дә мараглы кечди. Һәр шејдән әввәл о, јазы ишләринин тәһлилинә чидди һазырлыг көрмүшдү. О, шакирдләрин јазыларындакы сәһвләри груплашдырмыш, онларын арадан галдырылмасы үчүн лазыми методик үсуллардан истифадә етмишди.

Р. Меһсунзадә јолдаш шакирдләрин кечән дәрсдә јаздыглары јазы ишиндәки сәһвләри, бунларын сәбәбләрини елми шәкилдә изаһ едә билди.

Бүтүн бунларла јанашы Р. Меһсунзадә јолдаш өз фәннини јүксәк идеја сәвијјәсиндә тәдрис едир, шакирдләрдә

тәдрис етдији фәннә севки тәрбијәләндирмәјә, онларда шәхси нитгләринин тәкмилләшдирилмәси уғрунда мүбаризә апармаг сә'јини јаратмаға чалышырды. О, дәрсин кедишин заманы шакирдләрин сөз еһтијатынын зәнкинләшмәсинә дә хүсуси фикир верирди.

Мәһз буна көрә дә истәр дәрси данышаркән, истәрсә дә суаллара чаваб верәркән шакирдләр дүзкүн, дәгиг вә долғун чүмләләрлә өз фикирләрини ифадә едирдиләр.

Биз һәмин мәктәбдә әдәбијјат мүәллими К. Һәсәнованын IX синифдә әдәбијјат дәрсиндә дә олдуг.

К. Һәсәнованын бу күнкү дәрсинин мөвзусу «Өлүләр» әсәринин тәһлили иди. О, әсәрин тәһлили һаггында јығчам вә мәзмунлу мә'лумат верди, бу әсәрин мүсбәт гәһрәманы Искәндәр сурәти һаггында там вә долғун мә'лумат вермәк үчүн ону шакирдләрин кечдикләри Фәхрәддин («Мүсибәти Фәхрәддин») вә Фәрһад («Бәхтсиз чаван») сурәтләри илә мүгајисә етди. Сонра һәр үч сурәт арасындакы охшар вә характер хүсусијјәтләри ајдынлашдырды.

Лакин бүтүн бунларла јанашы олараг шакирдләрә билији һазыр шәкилдә вермәди, о, чалышырды ки, онлар өзләри мүстәгил олараг дүшүнүб нәтичә чыхармағы бачарсынлар.

Беләликлә, шакирдләр әсәрин мүсбәт гәһрәманы олан Искәндәр сурәти һаггында там тәсәввүрә малик олдулар. К. Һәсәнова дәрсини сәмәрәли тәшкил етдији үчүн дәрсдә мүәллим дејил, әсасән шакирдләр фәаллыг көстәрдиләр.

Сөһбәт нәтичәсиндә өјрәндик ки, К. Һәсәнова бир гајда олараг програм материалы илә јанашы, шакирдләрин бундан әввәлки синифләрдә кечдикләри дәрсләри дә јери кәлдикчә ардычыл сурәтдә тәкрар едир. О, бу иши бүтүн дәрс или мүддәтинлә давам етдирир. Буна көрә дә онун дәрс дедији синфин шакирдләри бәдии әсәрләри мәфкурәви вә әдәби чәһәтдән тәһлил етмәји, әсәрдәки гәһрәманларын вә еләчә дә ајры-ајры сурәтләрин характер хүсусијјәтләрини дәриндән вә дүрүст изаһ етмәји бачарырлар.

Биз Имишли рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбдә дә дәрсин тәшкилинин јенидән гурулмасынын јахшы нүмунәләринә раст кәлдик. Бу мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләриндән олан Ш. Сејфуллајев, К. Кәримов вә И. Гурбанов јолдашлар шакирдләрин дәрс мүвәффәгијјәтләрини јүксәлтмәк үчүн дәрсин дахили еһтијат мәнбәләрини ашкара чыхармаг уғрунда һәмишә бөјүк әмәк кәркинлији илә чалышыр вә буна һәр дәрс үчүн әтрафлы һазырлашмаг,

тәдрис вахтынын һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәк јолу илә наил олурлар.

Онлар дәрсдә мухтәлиф методлардан истифадә едәрәк шакирдләрин мүстәгиллијини артырыр, һәр бир дәрсдә шакирдләри фәаллашдырырлар.

Бу габагчыл мүәллимләр дәрс дедикләри синифләрдә шакирдләри диггәтли олмаға, дүшүнмәјә, зеһни фәалијјәт көстәрмәјә сөвг едир, синифдә онларын фәал иштиракына наил олурлар. Бунун үчүн һәмин мүәллимләр дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә тәдрис едир, кечдикләри мөвзуну шакирдләрә әсасән синифдә баша салмаға наил олурлар.

Бу чәһәтдән Ш. Сејфуллајевин VII синифдәки дәрси чох марағлы кечди. Дәрсин мөвзусу А. С. Пушкинин «Сибирә мәктуб» ше'ринин тәһлили иди.

Мүәллим әсәрин идејасыны ајдынлашдырмаг мәгсәди илә синфә бир сыра суалларла мүрачиәт етди. Шакирдләр чавабларында әсәрдән конкрет нүмунәләр кәтирдиләр. Синфә суалларын верилмәси заманы мүәллим чалышырды ки, шакирдләрин һамысы ишләсин, белә дә олурду.

М ү ә л л и м — Пушкин «Сибирә мәктуб» ше'рини кимләрә һәср етмишдир?

Ш а к и р д—Пушкин «Сибирә мәктуб» ше'рини Сибирдә сүркүндә олан декабристләрә һәср етмишдир.

М ү ә л л и м: — Шаир декабристләрә нәји мәсләһәт көрүр?

Ш а к и р д: — Шаир декабристләрә сәбирли олмағы, бөјүк мәгсәдләр уғрундакы мүбаризәдә ардычыл вә дәјанәтли олмағы мәсләһәт көрүр.

М ү ә л л и м: — Шаир бу фикри һансы мисраларда ифадә етмишдир?

Ш а к и р д: — Бу фикир ашағыдакы мисраларда ифадә едилмишдир:

Сибир мә'дәнләри дәринлијиндә
Мәғрур сәбринизи һифз еләјин сиз.
Чәкдијиниз әмәк һеч итмәјәчәк,
Өлмәјәчәк бөјүк әмәлләриниз.

М ү ә л л и м: — Шаир азадлыға вә рус халгынын кәләчәјинә олан инамыны һансы мисраларда ифадә етмишдир?

Ш а к и р д: — Шаир азадлыға вә рус халгынын кәләчәјинә олан инамыны бу мисраларда ифадә етмишдир:

Зүлмәтли әнкәли һеј јара-јара
Чатачаг сизләрә достлуг вә севки...
О заман буховлар парчаланачаг,

Зинданлар чөкәчәк, о заман анчаг,
Азадлыг күләчәк шән үзүмүзә.

М ү ә л л и м:—Пушкин кәләчәјә олан бөјүк инамында нәјә әсасланырды?

Ш а к и р д: — Пушкин кәләчәјә олан инамында, әсасән, халга, онун бөјүк гүввәт вә гүдрәтинә әсасланырды.

М ү ә л л и м: — Һазырда Пушкинин арзуларыны һәјата кечирмиш халгымыз, кечмишдә сүркүнләр, әзаб вә ишкәнчәләр дијары олан Сибирдә нә кими јениликләр јаратмышдыр?

Ш а к и р д: — Кечмишдә сүркүнләр дијары олан Сибир бу күн совет адамларынын гадир әмәји илә абад бир өлкәјә чеврилир, орада јени-јени шәһәрләр, гәсәбәләр, кәндләр салыныр, әсрләрлә истифадәсиз галмыш Сибир торпаглары әкин үчүн јарарлы, мәһсулдар торпаға чеврилир.

Бу ишкүзар вә бачарыглы мүәллимин дәрси көстәрди ки, шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгиллијини артырдыгда, онларын тәшәббүскарлығына кениш имкан вердикдә, һәр бир дәрси мүхтәлиф вә рәнкарәнк үсулларла апардыгда шакирдләр кечилән дәрси бөјүк һәвәслә өјрәнирләр.

Дәрсин тәһлилинә аид апарылан һәмин суал-чавабдан сонра шакирдләр чаваблары үмумиләшдириб нәтичә чыхардылар вә беләликлә дә дәрсә јекун вурулду. Мүәллим ев тапшырығы олараг ше'рдән бир парчаны әзбәрләмәји тапшырды.

И. Гурбанов јолдашын V «г» синфиндә грамматика дәрсиндә олдуг. Дәрсин мөвзусу «Фе'лин кечмиш заманы вә шәхсә көрә дәјишмәси» иди. И. Гурбанов јолдаш дәрси шакирдләрә јахшы изаһ етмәк үчүн плакат шәклиндә әјани вәсаит һазырламышды. Мүәллим јени мөвзунун өјрәдилмәсиндә евристик үсулдан сәмәрәли истифадә етди. Сонра мүәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр мүстәгил олараг дәрслик үзәриндә чалышдылар. Бу, шакирдләрин билијинин тәкмилләшмәсинә имкан верди. Бундан сонра о, шакирдләрин газандыглары јени билији мөһкәмләндирмәк мәгсәди илә суал-чаваб апарды. Бу заман о, вахтдан сәмәрәли истифадә етди. Шакирдләрин һамысынын дәрсдә фәал иштиракыны әлдә етди. Бу мәгсәдлә о, шакирдләри бир тәрәфдән јазы тахтасынын гаршысында ишләдир, икинчисиндән нәзәри һиссәни сорушурду. Шакирдләр јазы тахтасында јаздыглары чүмләләр үзәриндә

фикирләшдикләри заман исә, о, мөвзуја даир синфә суал вериб чаваблар алырды.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, чаваб верән шакирдләр фикирләрини сәрбәст сөјләјир вә бунлары өз нүмунәләри илә әсасландырырдылар.

Бу васитә илә о, һәр бир шакирдин, еләчә дә бүтүн синиф шакирдләринин билијини дәрсин кедишиндә ашкара чыхарыб, керидә галанлара да көмәк көстәрирди.

Беләликлә, И. Гурбанов јолдаш дәрси јекунлашдырды, бу заман бир нечә шакирдин билијинә дә гијмәт верди.

Биз, һәмин мәктәбин әдәбијјат мүәллимләриндән Кәрим Кәримовла таныш олдуг. К. Кәримов өз ишинин устасыдыр. Рајонун бүтүн мүәллимләри ону бачарыглы, савадлы, јахшы бир мүәллим вә тәрбијәчи кими танызыр, онунла һесаблашыр, ондан көмәк вә мәсләһәтләр алырлар. О, тәдрис етдији фәнни севир, бу севки һиссини шакирдләрә дә ашылајыр. Тәдрис етдији фәннин чанлы вә чәлбедичи олмасына чалышыр.

Бу мүәллим дәрсдә шакирдләрин мүстәгиллијинә, фәаллығына кениш јер верир, о, дејир ки, бу үсуллар мүәллимин ишини асанлашдырыр. К. Кәримов јолдаш дәрсдә мүхтәлиф методлардан истифадә едәрәк шакирдләрин мүстәгиллијини артырмаға чалышыр. О, чалышыр ки, мәктәблиләр өзләри мүстәгил олараг дүшүнмәји вә нәтичә чыхармағы бачарсынлар. Бу чәһәтдән онун иштирак етдијимиз әдәбијјат дәрси (X синифдә) даһа характерик олду. О, дәрсинин бу күнкү мөвзусу һаггында шакирдләрә гысача данышды. (Мөвзу, С. Вурғунун «Муған» поемасынын тәһлили иди). Сонра дәрси суал-чавабла тәкрарлады. Бу, шакирдләри фәаллашдырды. Онларын дәрсә олан марағыны артырды. Бундан сонра шакирдләрдән 1—2 нәфәри дәрси данышды. Синфин фәаллығындан мүәјјән етмәк олурду ки, инди шакирдләрин һәр бири дуруб дәрси данышмаг, өз фикрини демәк истәјир.

О, дәрси сорушаркән шакирдләрин нитг мәдәнијјәтләринин инкишафына, онларын лүғәт фондунун зәнкинләшмәсинә дә хүсуси фикир верирди.

К. Кәримовун мараглы тә'лим үсулларындан бири дә онун һәр бир шакирдә хүсуси јанашмасы иди.

Дәрсдән сонра мүәллимлә етдијимиз сөһбәт заманы мә'лум олду ки, билији чанлы вә чәлбедичи тәрздә вермәк, билнкләри систематик һалда тәкрар етмәк вә мөһкәмләндирмәк, шакирдләри мүстәгил ишләмәјә алышдырмаг, һәр бир шакирдин чәтинлијини өјрәнмәк, ону арадан галдырмаг кими дидактик јоллар васитәсилә К. Кәримов јолдаш бир синифдә ики ил галманы арадан галдырмаға мүвәффәг олмушдур.

К. Кәримов һәр бир дәрсиндә чанлы мүсаһибәдән, фронтал сорғудан, әјани вәсаитдән кениш истифадә едир. О дејир ки, мән тәчрүбәмдә бу гәнаәтә кәлмишәм ки, дәрсдә әјанилик програм материалынын шакирдләр тәрәфиндән мүкәммәл мәнимсәнилмәсинә бөјүк көмәк едир. Бунун үчүн мәктәбдә грамматика дәрсләрини әсаслы кечмәк мәгсәди илә Кәрим Кәримов јолдаш мүрәккәб чүмләнин садә чүмләләрдән әмәлә кәлмәсинә тамамлыг вә тә'јин будаг чүмләләринә; табесизлик вә табелилик әлагәсинә, табесиз мүрәккәб чүмлә вә һәмчинс үзвлү садә чүмләнин тәдрисинә аид бир сыра чәдвәл вә плакатлар тәртиб етмишдир.

Һәмин чәдвәл вә плакатлардан мәктәбин башга дил-әдәбијјат мүәллимләри дә сәмәрәли истифадә едирләр.

К. Кәримов јолдаш уста бир мүәллим кими шакирдләринин китаб үзәриндә ишләмәләринә дә хүсуси диггәт верир. О, дејир ки, китаб үзәриндә иш шакирдләрин мүстәгил олараг биликләрә јијәләнмәләриндә бөјүк рол ојнајыр. Одур ки, мән буна чидди фикир верирәм. Онлары тез-тез јохлајырам. Әкәр бир шакирд евдә китаб охумурса, она мүхтәлиф бәдии китаблар верир, бунлардан бирини охумасыны тапшырырам. Сонра сөһбәт васитәсилә охујуб-охумамасыны јохлајырам. Бу васитә илә шакирдләрдә мүталиәјә зөвг вә һәвәс ојадырам.

Шакирдләрин китабы севмәләри вә ондан билик мәнбәји кими истифадә етмәләри онларын дүнјакөрүшләрини кенишләндирир, онларда совет вәтәнпәрвәрлији, јолдашлыг, достлуг вә әмәјә севки һиссләрини тәрбијә едир, сосиалист һәјатымызын ән мүхтәлиф вә көзәл чәһәтләрини өјрәнмәјә вә ону севмәјә көмәк едир. Буна көрә дә шакирдләрдә дәрс заманы мүхтәлиф суаллар вермәк һәвәси олур. Бундан башга шакирдләрин китаб охумасы онларын шифаһи вә јазылы нитгләринин дә дүзәлмәсинә, мәнтиг, ардычыллыг, фикир ајдынлығы, сәлислији олмасы, мәзмун вә дил зәнкинлији јараныр.

К. Кәримов һәр бир дәрсинә чидди һазырлашыр. Методик әдәбијјатдан вә тәчрүбә мүбадиләсиндән кениш истифадә едир. О дејир ки, шакирдләрә верилән һәр бир јени билик һәмишә кечмиш дәрсләрдә верилән билијин давамы олмалыдыр. Бу исә шакирдләри сонра вериләчәк билијә һазырлајыр.

Одур ки, мүәллимин дәрс материалларыны чидди сурәтдә ардычыл кечмәси тә'лим-тәрбијә ишини дүзкүн гура билмәјин ән башлыча шәртләриндәндир. Шакирдләрин билијиндә кәсирләрин әмәлә кәлмәси вә онларын ики ил бир синифдә галмаларына програм материалынын чидди вә ардычыл олараг кечилмәмәси сәбәб олур. Одур ки, керидә галмаға башлајан шакирдләрдән тез-тез сорушурам. Онлара хүсуси диггәт верир, беләликлә, керидә галманын бүтүн сәбәбләрини өјрәнмәклә бу сәбәбләрә гаршы тәдбирләр көрүрәм. Бу исә керидә галан шакирдләри фәаллашдырыр вә онларын да габагчыл шакирдләр сәвијјәсинә чатмаларына көмәк едир.

К. Кәримов јолдаш мүрәккәб анлајыш вә вәрдишләри садә елементләрә ајырыр, бунлары тәдричән вә чидди бир ардычыллыгла өјрәдир. Беләликлә, онун шакирдләри билијин јүксәкликләринә һеч бир чәтинлик һисс етмәдән, тәдричи пилләләрлә чыхырлар. Бу да шакирдләрин систематик вә дәрин билик алмаларыны тә'мин едир.

Лакин бүтүн бу мүсбәт һалларла бирликдә гејд етмәлијик ки, мүәллимләримизин ичәрисиндә өз вәзифәләринә сәтһи јанашанлар да аз дејил.

Бир сыра мүәллимләр өз дәрсләриндә фәал методларын тәтбиг едилмәси, тә'лим просесинин фәаллашдырылмасы, дил дәрсләринин практик истигамәтинин күчләндирилмәси кими ишләрә һәлә дә лазыми әһәмијјәт вермирләр. Бир сыра мүәллимләр дәрсләринә һәлә дә чидди һазырлашмырлар.

Лүғәт үзәриндә дүзкүн вә мүнтәзәм иш тәшкил етмирләр.

Мәсәлән, Әли Бајрамлы рајонунун мәркәзиндәки 2 нөмрәли онбириллик мәктәбин VIII синфиндә Ј. Мәһәррәмов јолдаш Гоголун «Мүфәттиш» әсәрини тәһлил едирди. Мүәллим, әсәрин тәһлили һаггында данышмаг үчүн шакирдләрдән Һ. Аббасову јазы тахтасынын гаршысына чағырды. Шакирд деди:

— Шпекин ачыг сурәтдә халгы сојуб талајыр, өз истәдикләри (истәдији әвәзинә) она көрә дә һәмишә кејф едирди?!..

Сонра дәрси данышмаг үчүн Ибраһим гаршыја чыхды. Ибраһим:

— Антон Антонович өзүндән кичикләрин бөјүјү, өзүндән бөјүкләрин исә јалтағы иди .. О. Хлестаков сөзүнү каһ Хирис, каһ да Херест дејә чүмлә ичәрисиндә бир нечә дәфә тәкрар етди. Лакин мүәллим онун бу сәһвини дүзәлтмәди. Бу шакирд дә јериндә отурду.

Бу дәфә данышмаг үчүн шакирдләрдән С. Әлијева гаршыја чыхды. Сонунчу дәрсә һазыр олмадығындан данышмагдан имтина етди.

Бундан сонра мүәллим әсәрин тәһлилинә аид синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт етди:

— Бу әсәрин темасыны Гогола ким вермишдир?

— Бу комедијаны Азәрбајчан дилинә ким тәрчүмә етмишдир?

— Бу комедијада һансы Азәрбајчан актјору фәал иштирак едирди?

—Бу әсәр ән чох нә заман тез-тез сәһнәдә ојнанырды?

— Һансы Азәрбајчан драматургу Гоголу севмиш, «Гогол» адлы һекајә јазмышдыр?

— Нечәнчи илдә Гоголун анадан олмасынын, өлүмүнүн (һансы суалын верилдији ајдын олмады) 100 иллији кечирилди?

Бунунла да мүәллим әсәрин «тәһлилини» гуртармыш олду.

Сонра о, шакирдләрә мүрачиәтлә деди:

— Кәлән дәрс үчүн јазы темасы «Чар мә'мурларынын ифшасы» олачагдыр, һазырлашарсыныз.

Бүтүн бунлардан сонра Ј. Мәһәррәмов јолдаш «Бу күнкү дәрсимизин темасы әдәбијјат нәзәријјәсиндән «драм әсәрләридир» дејә о, сөзүнә давам етди:

— Сөзүн лүғәти мә'насы сәһнә әсәри демәкдир. Драм әсәриндә бәзәк олур, драм әсәриндә кејим типләрә көрә олур. Мукалимә монолог демәкдир. Бизим нәслимиз кечмишин мә'мурларына күлүр. Бу күнүн һәгиги күлүшүдүр. Күлүш ики чүр олур... Жестугуласија (жестикулјасија әвәзинә) әлгол һәрәкәти демәкдир...

Беләликлә, мүәллимин јени дәрсә аид вермиш олдуғу изаһат гуртарды. Сонра да о. јени дәрси «мөһкәмләтмәк» мәгсәди илә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт етди:

— Азәрбајчан дилиндә һансы сәһнә әсәрләрини көрмүсүнүз?

— Шакирдләрдән С. Рәсулова мүәллимә мүрачиәтлә комедија илә драм әсәри арасындакы фәрги изаһ етмәјини хаһиш етди.

Ј. Мәһәррәмов јолдаш суала белә чаваб верди:

— Драм әсәриндә бә'зән адамы тәәччүбләндирән јерләри олур. Фачиәдә һадисәләр кетдикчә инсаны дүшүндүрүр

Елә бу вахт зәнк чалынды, дәрс сона чатды.

Әдәбијјат програмында исә дејилир:

«Бу синифләрдә һәчмчә бөјүк олан әдәби әсәрләр өјрәдиләркән мүәллимин көмәји илә шакирдләр һәмин әсәрләрин ән әһәмијјәтли һиссәләрини әтрафлы сурәтдә тәһлил едиб, ајры-ајры сурәтләри характеризә едирләр...»

Көрүндүјү кими, Ј. Мәһәррәмов јолдашын әсәрин тәһлилинә аид шакирдләрә вердији изаһат, суаллар дәрсин әсас тәләбләрини тә'мин етмәди. Мәһз буна көрә дә онун дәрси чох ашағы сәвијјәдә кечди. Шакирдләр Ј. Мәһәррәмовун дәрсиндән һеч бир билик әлдә етмәдиләр.

Биз, һәмин мәктәбин V синфиндә Ј. Әлијева јолдашын грамматика дәрсиндә олдуг. Кечән дәрс «Фе'лләрдән мәсдәр дүзәлтмәк» мөвзусу кечилмишди. Мүәллим әввәлчә ев тапшырығларынын јеринә јетирилмәсини јохлады, сонра кечмиш дәрси сорушду. Јени дәрс олараг «Фе'лләрин әмр формасы» мөвзусуну кечди. Ј. Әлијева јолдашын башлыча нөгсаны ондан ибарәт олду ки, о, дәрсдә әсасән өзү бөјүк фәаллыг көстәрир, шакирдләрин мүстәгил чалышмаларына, өз биликләрини тәчрүбәдә тәтбиг етмәләринә бир о гәдәр дә кениш јер вермәди. Бундан башга о, шакирдләрин гуру, бош грамматик тә'рифләри әзбәрләмәләринә хүсуси фикир верирди. Лакин мүәллим дәрсини «елә етмәлидир ки, дил материалы үзәриндә апарылан тәһлил вә мүәллимин вердији суаллар әсасында шакирдләр даһа чох мүстәгиллик көстәрсин, мөвзуну өзләри өјрәниб мәнимсәсинләр». (Мәктәб програмындан).

Сабирабад рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбин әдәбијјат мүәллими С. Бабајев VIII «б» синфиндә Гогол јарадычылығы мөвзусуну тәкрар едирди. Е'тираф етмәлијик ки, шакирдләр дәрси о гәдәр дә мөһкәм мәнимсәмәмишдиләр. Онлар әдәби-ичтимаи мәсәләләрдән мүстәгил сурәтдә нәтичә чыхара билмәдиләр. Ајры-ајры суаллара даир мүстәгил мүһакимә јүрүтмәкдә чәтинлик чәкдиләр.

Имишли рајонунун мәркәзиндәки фәһлә кәнчләр мәктәбинин VI синфиндә С. Абдулрәһимованын әдәбијјат дәрсиндә олдуг. Мүәллим јазычы М. Чәлалын «Бадам ағачлары» һекајәсини кечирди. С. Абдулрәһимова дәрсә һеч бир кириш вермәдән һекајәни охутмаға башлады. Гираәт заманы о, шакирдләрин сөзләри дүзкүн, ајдын әдәби дилдә сөјләмәләринә, дурғу вә интонасијаја дүзкүн әмәл етмәләринә фикир вермәди. Шакирдләр һекајәни шүурлу вә ифадәли охумағы бачармырдылар. Һекајәдәки хүмсү-зәкат, мүшавир, маршал планы (чох тәәссүф олсун ки, бу сөзү һәм мүәллим вә һәм дә шакирдләр әввәлдән ахыра кими машаллаһ планы дејә оху-

дулар). Дәрсдә әрбаб, кәндхуда вә с. сөзләрин изаһаты верилмәди. Мүәллим дәрсә габагчадан һазырлашмадығы үчүн һекајәдә чәрәјан едән һадисәнин совет өлкәсиндә кетдијини ушаглара изаһ етди. Лакин сонрадан ушагларын ишарәси илә баша дүшдү ки, һекајәдә һадисә Чәнуби Азәрбајчанда чәрәјан едир.

Әдәбијјат дәрсләриндә сурәтләрин тәһлили вә әсәрин мәфкурәви чәһәтини ајдынлашдырмаг әсас мәсәләләрдәндир. Чүнки бәдии әдәбијјатын јахшы нүмунәләриндәки сурәтләрин мәфкурәви зәнкинлијини вә бәдии тә'сир гүввәсини ачмаг, јүксәк әхлаги кејфијјәтә малик совет адамы јетишдирмәк үчүн зәнкин материал верир. Лакин чох тәәссүф олсун ки, С. Абдулрәһимова һекајәдән белә бир нәтичәни чыхармады:

— Һә, ушаглар, көрүрсүнүз дә гоншумуз Иранда, Түркијәдә халгын һәјаты чох ағырдыр, анчаг биздә исә јахшыдыр, — дејә һекајәјә јекун вурду.

Биз, Сабирабад рајонунун мәркәзиндәки онбириллик мәктәбин X синфиндә Т. Талыбовун дәрсиндә оларкән о, С. Вурғунун «Муған» поемасыны кечирди. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мүәллим дәрси гыса, долғун вә мәзмунлу изаһ етди. Лакин поема охунаркән арада олан бир сыра изаһаты тәләб олунан сөзләрин ја изаһыны һеч вермәди, ја да бир кәлмә лүғәти мә'насыны изаһ етмәклә кифајәтләнди. Поемада космополит сөзү ишләнмишди. Мүәллим бу сөзүн дә лүғәти мә'насыны изаһ етмәклә кифајәтләнди. Бизчә, мүәллим бу сөзүн лүғәти изаһы илә јанашы олараг бир гәдәр кениш изаһат вермәли иди. О, шакирдләрә изаһ етмәли иди ки, һәр бир адамын вәтәни олмалыдыр. Вәтәнпәрвәрлик инсанын вәтәнинә, доғма јурдуна, ел. обасына, ана дилинә, халгына, онун јахшы адәт вә ән'әнәләринә мәһәббәт бәсләмәси демәкдир. Бу исә инсанын ән али вә ән дәрин һиссләриндәндир. Совет вәтәнпәрвәрлији халгын өз совет вәтәнинә дәрин сәдагәти вә инамы, өлкәмиздәки бүтүн милләтләрин зәһмәткешләринин гардашлыг достлуғу әсасында гурулур, белә бир достлуг олмаса иди, халгымыз Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә азғын дүшмәнә галиб кәлә билмәзди. Космополитләрдә исә бу али һиссләр јохдур, ола да билмәз.

Гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјат дәрсләриндә кечилән әсәрләр үзәриндә иш һәлә дә әсас јер тутмур. Суаллара чаваб, ајры-ајры парчаларын нағыл етдирилмәси, әсәр әтрафында сөһбәт, охунан әсәрин мүәллимин рәһбәрлији алтында тәһлили, дәрс просесиндә әсас јер тутмур.

Шакирдләр һәлә дә бөјүк әсәрләри охудугдан сонра онларын планыны тутмағы, мәзмунуну нағыл етмәји бачармаг,

мүәјјән суаллар әтрафында чаваб вермәк, бачарыг вә габилијјәтләринә бир о гәдәр дә малик дејилдирләр.

Орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмында чох ајдын дејилир ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси гаршысында дуран башлыча вәзифә, шакирдләрә грамматика вә јазы гајдаларынын әсасларыны өјрәтмәкдән, онларын дүзкүн шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләрини, еләчә дә тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир.

«Грамматик анлајыш вә гајдаларын мәнимсәнилмәси механики әзбәрләмә јолу илә дејил, практик ишләрин апарылмасы јолу илә өјрәнилмәлидир. Буна көрә дә дәрсдә практик ишләрә, грамматик чалышмаларын апарылмасына даһа чох јер верилмәли вә үмуми мәшғәләләр системиндә вахтын чох һиссәси буна сәрф олунмалыдыр» («Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы», V—VIII синифләр үчүн). Лакин дәрсләриндә олдуғумуз бир сыра мүәллимләр бу дилин тәдрисинә һәлә дә там мәс'улијјәт һисси илә јанашмырлар. Бу мүәллимләр һәгиги дәрс демәк әвәзинә, шакирдләрә сәтһи мә'лумат верир, ушаглары анчаг грамматик тә'рифләри механики олараг әзбәрләмәјә адәт етдирирләр. Бу мүәллимләр дил дәрсләриндә грамматик материаллары нәзәри чәһәтдән изаһ етмәјә һәлә дә үстүнлүк верирләр. Ишин практик чәһәтини исә унудурлар. Онлар кечилмиш грамматик материал үзрә рәнкарәнк чалышмалардан — тәмринләрдән истифадә етмирләр. Белә мүәллимләрдән М. Рзајев (Сабирабад рајонундакы онбириллик мәктәб), А. Чәфәров (Сабирабад, Күркәнд једдииллик мәктәби), Н. Мусајев (Әли Бајрамлы фәһлә кәнчләр мәктәби), Х. Мајылов (Имишли рајону, Мәзрәли сәккизиллик мәктәби) вә башгаларыны мисал көстәрмәк олар.

Мә'лумдур ки, дилин өјрәнилмәси илә әлагәдар олараг шакирдләри дүзкүн, там савадлы, гәшәнк, тәмиз, көзәл јазыја өјрәтмәк, тә'лим просесинин ән мүһүм вә мүрәккәб мәсәләләриндән биридир. Синиф јазы ишләрини рәнкарәнк вә мүнтәзәм апармаг, сәһвләри һесаба алмаг, сәһвләрин тәһлили јазы ишләриндә башлыча шәртләрдәндир.

Шакирдләрин имла, ифадә вә инша јазыларында олан орфографија, услуб вә дурғу ишарәләри сәһвләринин арадан галдырылмасы үчүн мүәллимләр мүхтәлиф үсуллардан кениш вә сәмәрәли истифадә етмирләр. Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәбләрдә шакирдләрин синиф јазы ишләринин вәзијјәти гәнаәтбәхш дејилдир. Белә ки, бу мәктәбләрдә V—X синиф шакирдләринин чох һиссәси јазыдан һәлә дә 1 вә 2 гијмәт алырлар.

Һәмин мәктәбләрин дил-әдәбијјат мүәллимләри синиф јазы ишләринә гијмәт верәркән Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «V—X синифләрдә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин мүвәффәгијјәтләрини гијмәтләндирмәк нормалары» вә буна әлавә олан «шакирдләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан биликләринин гијмәтләндирилмәси һаггында»кы тә'лимати мәктубларына әсасланмырлар.

Мәһз буна көрәдир ки, шакирд дәфтәрләринин тәсһиһи вә гијмәтләндирилмәсиндә бир сыра ганунсузлуглара јол верирләр. Бундан башга шакирдләрин синиф јазы ишләринә рүблүк вә јарымиллик гијмәт вермәк саһәсиндә формализм һәлә дә давам едир. Мүәллимләр шакирдләрин јазыдан мүвәффәгијјәтләрини јүксәк көстәрмәк үчүн гијмәтләри сүн'и сурәтдә артырылыр. Мәсәлән, Әли Бајрамлыдакы 1 нөмрәли мәктәбин V синфиндә 1 рүбдә дөрд јазы иши апарылмышдыр. Биринчи јазыда 15 нәфәр, икинчи јазыда 10, үчүнчү јазыда 12, дөрдүнчү јазыда 9 нәфәр «1» вә «2» гијмәт алдыглары һалда, рүб јекунунда јалныз ики нәфәр шакирдә јазыдан 2 гијмәт верилмишдир. Јенә дә һәмин синифдә II рүбдә биринчи јазыдан 10, икинчидән 13 нәфәр 2 гијмәт алдығы һалда, рүбдә анчаг ики нәфәрә 2 гијмәт верилмишдир. 3-чү рүбдә апарылмыш 3 јазы ишиндән биринчи јазыда 5, икинчи јазыда 7, үчүнчү јазыда 6 нәфәр 2 гијмәт алдығы һалда, рүбдә анчаг ики шакирдә 2 гијмәт верилмишдир.

Бу синфин шакирдләриндән С.-ин I рүбдә јаздығы IV синиф јазысынын һамысында һәр дәфә 2 гијмәт алдығы һалда, рүбдә она «3» гијмәт верилмишдир.

Јенә дә һәмин синфин шакирдләриндән Н.-ин јаздығы 10 јазы ишиндән 3-нә «3» гијмәт, 7-нә исә «1» вә «2» гијмәт верилдији һалда, рүбдә она «3» гијмәт верилмишдир.

Мараглы бурасыдыр ки, синифдә 33 шакирд иштирак етдији һалда, јалныз 26 шакирдин јазы дәфтәри олмушдур.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Шакирдләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан биликләринин гијмәтләндирилмәси һаггында»кы гүввәдә олан тә'лиматына әсасән истеһсалат тә'лими верән орта мәктәбләрин вә ахшам (нөвбәли мөвсүми) мәктәбләрин IX—XI синиф шакирдләринин әдәбијјатдан вә Азәрбајчан дилиндән биликләринә ајры-ајрылыгда гијмәт верилмәлидир. Бундан башга әдәбијјатдан билијә гијмәт верәркән, шакирдләрин бәдии әсәрдә әдәбијјатын спесифик васитәләри илә шәрһ едилән идеја мәзмунуну баша дүшмәләри, онларын бәдии әсәрләри емосионал вә естетик чәһәтдән гаврама габилијјәтләри, инша јазы заманы

әдәбијјатдан газандыглары биликләрә әсаслана билмәк бачарыглары нәзәрә алынмалыдыр. Азәрбајчан дили үзрә верилән иншаларын савадлылыг дәрәчәсиндән асылы олмалыдыр. Бунунла әлагәдар олараг, һәр инша јазыја 2 гијмәт верилмәлидир. Әдәбијјатдан (сурәтдә јазылыр) вә Азәрбајчан дилиндән (мәхрәчдә јазылыр)[1] чох тәәссүф олсун ки, һәмин тә'лимата јерләрдә әмәл олунмур, кобудчасына тәһриф едилир.

Мәсәлән, Әли Бајрамлыдакы 1 нөмрәли мәктәбин X синфиндә дәрс илинин биринчи јарысында чәми 4 синиф јазы иши апарылмышдыр. Биринчи јазыда 13, икинчи јазыда 13, үчүнчүдә 10, дөрдүнчүдә 12 шакирд Азәрбајчан дилиндән «2» гијмәт алмышдыр. Һабелә, әдәбијјатдан биринчи јазыда 9 нәфәр, икинчи јазыда 6, үчүнчүдә 6, дөрдүнчүдә 8 нәфәр 2 гијмәт алдығы һалда, биринчи јарымилдә Азәрбајчан дилиндән вә һабелә әдәбијјатдан анчаг 4 шакирдә «2» гијмәт верилмишдир.

Һәмчинин, IX синифдә биринчи јазыда 22, икинчидә 12, үчүнчүдә 17 шакирд Азәрбајчан дилиндән «2» гијмәт алдығы һалда, јарымилдә анчаг бир нәфәрә «2» гијмәт верилмишдир. Һәмин мәктәбин X синиф шакирди Н.-ин 24 феврал тарихли «Кәләчәк күн» мөвзусундакы инша јазысыны јохлајан мүәллим бу јазыда 14 имла, ишарә хәтасы тапдығы һалда, Азәрбајчан дилиндән она «3» гијмәт вермишдир.

Белә фактларын сајыны артырмаг да олар.

Әли Бајрамлыдакы фәһлә кәнчләр мәктәбинин X синфиндә биринчи јарымилдә чәми ики јазы иши апарылмышдыр. Биринчи јазыда 15 нәфәр «1» вә «2» гијмәт, икинчи јазыда исә синифдәки 25 шакирддән 11 нәфәри јазыда иштирак етмәјиб, 5 нәфәри «2» гијмәт алмышдыр. Нәтичәдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан бир гијмәт вермәк шәрти илә (тә'лимата көрә «2» гијмәт верилмәли иди) биринчи јарымилдә 10 шакирдә «2» гијмәт верилмишдир.

Белә һаллар Сабирабад вә Имишли рајонларынын мәктәбләриндә дә олмушдур.

Бундан башга, јазы ишләриндә бир сыра башга чидди нөгсанлар олдуғу да мүәјјән едилмишдир. Белә ки, јазы ишләри вахтлы-вахтында јохланылмыр. Бу факта биз Әли Бајрамлы рајонунун Рәһимбәјли орта мәктәбиндә раст кәлдик. Бурада мәктәбин сабиг дил-әдәбијјат мүәллими С. Рүстәмов

[1] Бах, Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тә'лиматы, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси, 1961, 1-чи бурахылыш, сәһ. 142.

мәктәбин V—VI синифләриндә 6 вә 16 мартда апардығы синиф јазысыны апрелин 14-нә кими јохламамышдыр. Өзү исә апрел ајынын әввәлләриндә башга мәктәбә көчүрүлмүшдүр. Беләликлә, јазы ишләри гијмәтләндирилмәмиш галмышдыр.

Мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Ә. Мәһәррәмов јолдаш шакирдләрин синиф јазы дәфтәрләрини јохладыгдан сонра онун алтында әрәб әлифбасы илә имза гојур. Сәбәбини сорушдугда елә-белә, хошума кәлди—дејә чаваб верир.

V—X синифләрдә апарылан синиф јазы ишләринин тәһлилиндә әсасән ашағыдакы башлыча нөгсанлар нәзәрә чарпыр.

Мүәллимләр јазынын бир чох фајдалы нөвләриндән кениш истифадә етмирләр. Јухары синиф шакирдләринин имла савады үмумијјәтлә гәнаәтбәхш дејилдир. Онлар өз фикирләрини ифадә етмәкдә чидди хәталара јол верирләр. Белә ки, хәбәрлә мүбтәданы белә узлашдыра билмирләр.

Шакирдләрин инша јазыларында чоҳ вахт фикир ардычыллығы көзләнилмир. Бир фикир бә'зән дөнә-дөнә тәкрар олунур. Бу исә шакирдләрин јазы үчүн план дүзәлтмәмәләриндән ирәли кәлир.

Шакирдләрин инша јазыларда өз фикирләрини мәнтиги сурәтдә ардычыл јазмаг, мүәјјән фикирләри әсасландыра билмәк, дәлилләр кәтирмәји бачармаг, нәтичә чыхармаг вә үмумиләшдирмәк вәрдишләри зәифдир.

Шакирдләр јазы ишләриндә чохлу сәһвә јол верирләр. Онларын нитгләри һәлә сөнүк вә зәифдир. Бир чох һалда, башга фәнн мүәллимләри шакирдләрин савадсызлығына, онларын нитгләринин зәифлијинә дөзүр вә бүтүн бу нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн анчаг дил-әдәбијјат мүәллимләрини мәс'ул һесаб едирләр. Башга фәнн мүәллимләри бир гајда олараг шакирдләрин шифаһи нитгиндә олан гүсурлара әһәмијјәт вермирләр. Бә'зи мүәллимләр исә јазынын шакирдләрин дил инкишафында ојнадығы ролу бир о гәдәр дә гијмәтләндирмирләр.

Шакирдләр әдәби сөзләрдән кениш истифадә едә билмирләр.

Шакирдләрин јазыларындакы сәһвләрдән бир гисми дә јерли шивәјә көрә сөзләрин дејилишиндә олан сәһвләрдир. Белә ки, бә'зи шакирдләр јерли шивәјә әсасән данышдыглары кими дә јазырлар. Мүәллимләр исә буна бир о гәдәр дә әһәмијјәт вермирләр.

Нәһајәт, бир гајда олараг мүәллимләр шакирдләрин синиф јазы ишләрини јохлајараг јазынын алтында гијмәти сөз

вә рәгәмлә јазмыр, јазыдакы имла, ишарә хәталарынын сајыны көстәрмир, тарих гојмур вә јохланылан јазынын алтында имза етмирләр.

Синиф јазы ишләриндәки гејд етдијимиз нөгсанлары мүәјјән етмәк вә онлары арадан галдырмаг ишиндә мәктәбләрдә тәшкил едилмиш фәнн комиссијаларынын да ролу чох бөјүкдүр. Лакин тәәссүфлә гејд етмәлидир ки, иши илә таныш олдуғумуз мәктәбләрдә олан фәнн комиссијаларынын иши бир о гәдәр дә фәрәһләндиричи дејилдир. Әкәр бу вә ја дикәр формада, аз-чох иш апарылырса да, демәлијик ки, бунлар јазылы сәнәдләр илә әсасландырылмыр. Белә ки, Имишлидәки онбириллик мәктәбдә фәнн комиссијасынын јахшы душүнүлүб мүзакирә вә тәсдиг едилмиш иш планы олдуғу һалда, бу планда гејд олунан маддәләрин, о чүмләдән мүәллимләрин мараглы мөвзуларда етдикләри мә'рузәләрин мәтнләринә раст кәлмәдик. Һабелә, бу мә'рузәләрдән сонра чыхыш едиб мүсбәт вә ја мәнфи фикир сөјләјән мүәллимләрин чыхышларыны әкс етдирән протоколлары көрмәдик. Сабирабад вә Әли Бајрамлы рајонларынын мәктәбләриндә дә фәнн бирләшмәси комиссијалары анчаг гуру ад дашыјыр. Фәнн комиссијалары мүәллимләр арасында тәчрүбә мүбадиләси, дәрсин сәмәрәли тәшкили, шакирдләрин дәрс мүвәффәгијјәтләрини јүксәлтмәк, зәиф охујан вә ики ил бир синифдә галан шакирдләрин сајынын азалдылмасы вә саир мәсәләләр илә мәшғул олмурлар.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәбләрин әксәријјәтиндә дил вә әдәбијјат үзрә синифдәнхарич ишләр апарылыр, лакин бу ишләрин кејфијјәти лазыми сәвијјәдә дејилдир. Шакирдләрин мәктәб китабханасына үзв олмалары, орадан китаблар алыб мүнтәзәм охумалары үзәриндә нә синиф рәһбәрләри, нә дә дил-әдәбијјат мүәллимләри лазыми нәзарәт етмирләр. Әли Бајрамлыдакы 1 нөмрәли мәктәбин V синиф шакирди С.-дән белә бир суала чаваб вермәсини хаһиш етдик:

— Китабханадан алыб охудуғунуз китаблардан һансыларын адларыны дејә биләрсиниз?

С. чаваб верди ки, о, һәлә китабханаја үзв јазылмамышдыр. Она көрә дә һеч бир бәдии китаб охумамышдыр (бу сөһбәт апрелин ахырларында олмушдур), јахуд Әли Бајрамлыдакы фәһлә кәнчләр мәктәбинин X синфиндә М. Горкинин јарадычылығы кечилән заман шакирд Тејмуровдан Горкинин һансы әсәрини охумусунуз,—дејә сорушдугда о, «һеч бир әсәрини охумамышам» чавабыны вермишдир.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәбләрдә бир чох шакирдләр ше'р вә нәср парчаларыны механики олараг охујуб әзбәрләјир, әсәрдәки чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Ишләри илә таныш олдуғумуз мәктәбләрин дил-әдәбијјат мүәллимләри тәдрис етдикләри фәнләри һәјатла әлагәли шәкилдә тәдрис етмирләр. Бу мүәллимләр әксәр һалда өз ишләрини мәктәб һаггындакы Ганун вә партијанын XXII гурултајынын гәрарларындан ирәли кәлән тәләбләр әсасында тәдрис етмәјә бир о гәдәр чидди фикир вермирләр.

Сов.ИКП Програмында дејилир ки, «Коммунизмә кечилмәси һәм физики, һәм дә зеһни әмәјә габил олан, ичтимаи һәјатын вә дөвләт һәјатынын мүхтәлиф саһәләриндә, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә чидди фәалијјәт көстәрә билән коммунист шүурлу вә јүксәк елмли адамлар тәрбијә едилмәсини вә һазырланмасыны нәзәрдә тутур».[1]

В. И. Ленин коммунизм чәмијјәтини гурачаг инсанларын мә'нәвијјатча тәрбијәсинә биринчи дәрәчәли әһәмијјәти олан мәсәлә кими јүксәк гијмәт вермиш вә ән көзәл әхлаги кејфијјәтләри һәлә кәнчликдән ашыламағы зәрури һесаб етмишдир. Ленин көстәрмишдир ки, коммунизм гуран кәнч нәслин бүтүн тәрбијә, тәһсил вә тә'лим иши онларда коммунист әхлагыны тәрбијә етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бу мә'нада һәр бир мүәллим өз ишини—дәрсини елә гурмалыдыр ки, онун һәр бир дәрси коммунизм гуручусунун әхлаг кодексиндә ирәли сүрүлән кејфијјәтләрин тәрбијә олунмасына, хүсусән «Коммунизмин әмәклә, әмәклә, јалныз әмәклә» гурулдуғуну һәр бир шакирдин дәриндән дәрк етмәсинә вә јени инсанын—коммунизм гуручусунун шәхсијјәтинин тәшәккүлүнә мүмкүн гәдәр чох көмәк етсин.

Еләчә дә һәр бир шакирд коммунизм гуручусунун әхлаг кодексини даим јеринә јетирмәкдә бүтүн шакирдләрә нүмунә олсун.

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы «Дәрсдә шакирдләрин фәаллығыны артырмаг һаггында»кы гәрары илә әлагәдар олараг инди һәр бир дәрс һәјатла әлагәләндирилмәли, шакирдләрин мүстәгиллијинә кениш јер верилмәли, онларын мүстәгил дүшүнмә бачарығыны, нәтичә чыхармаг габилијјәтини инкишаф етдирмәк мәсәләләринә хүсуси фикир верилмәлидир. Лакин иши илә таныш олдуғумуз мәктәбләрдә бүтүн мүәллимләр һәмин мәсәләләрә лазыми әһәмијјәт вермирләр. Онлар дәрсләриндә шакирдләрин

[1] Сов.ИКП Програмы. Азәрнәшр, 1961, сәһ. 120.

мүстәгил чалышмалары вә фәаллашдырылмалары мәсәләләрини лазымынча тәтбиг етмирләр.

Әли Бајрамлыдакы 2 нөмрәли мәктәбдә мүәллимләрин назирлијин һәмин гәрарындан һеч хәбәрләри дә јохдур.

Артыг бир нечә илдир ки, мәктәбләримиз мәктәб һаггындакы Ганундан ирәли кәлән дил вә әдәбијјата аид јени програм илә ишләјир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бу саһәдә бә'зи мүвәффәгијјәтләр вардырса да, лакин һәлә нөгсанлар да аз дејилдир. VIII синфин әдәбијјат китабында «XIII әсрә гәдәркн Азәрбајчан әдәбијјаты вә мәдәнијјәти» һаггындакы мәгалә шакирдләрин билик сәвијјәсинә ујгун дејилдир, чох ағырдыр.

VIII синфин програмына «Дәдә Горгуд» абидәси мөвзусу дахил едилдији һалда, дәрсликдә бу һагда бир кәлмә белә мә'лумат верилмир.

Дәрсликләрдә бәдии әсәрләрин тәһлилинә чох аз јер верилир. Бә'зи һалларда садәчә олараг бәдии әсәрләрин мәзмуну гејд олунур. Бундан башга, бәдии әсәрләрин тәһлилинә сијаси-мәфкурә чәһәтдән исә аз јер верилир.

Програмда епик поема, мәнзум роман, мәнзум драм, ичтимаи сатира, ингилаби сатира, сијаси лирика вә саир мөвзулар олдуғу һалда «Әдәбијјат нәзәријјәси»ндә бу һагдакы мә'лумат гәнаәтләндиричи дејилдир.

М. Фүзулинин «Көрдүјүн көнлүм», «Падшаһи мүлк», Вагифин «Көрмәдим» вә саир әрәб, фарс тәркибли сөзләри олан ше'рләрә әлавә изаһат вермәк лазымдыр. Һәмчинин мүрид, мүршид, беһтәр, чәпдал, сәдһәзар, димағи-пүргүрур, Лористан, Әчәм, Ринду Заһид вә саир һаггында да мә'лумат верилмәси мәсләһәтдир.

А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» мәнзум романы шакирдләр тәрәфиндән чәтин мәнимсәнилир. Бунун әвәзинә «Капитан гызы», Һ. Чавидин «Шејда» әсәри әвәзинә «Шејх Сән'ан» вә С. Рәһимовун «Меһман» әсәри әвәзинә «Шамо» әсәри илә әвәз едилмәси мәсләһәтдир.

Гасымбәј Закирин «Фәрзәнди әзиз» ше'ри әвәзинә «Чар һакимләринин рүшвәхтхорлуғу һаггында» сатирасынын програма дахил едилмәси мәгсәдәујғундур. Чүнки бу ше'рдә Закирин дүнјакөрүшү даһа ајдындыр.

Кәнч әдәби гүввәләр һаггында дәрсликдә ичмал вермәк лазымдыр. Бу, шакирдләрин бәдии әдәбијјат вә јарадычылыға олан һәвәсләринин артмасына мүсбәт тә'сир көстәрәр.

Һазырда истифадәдә олан грамматика дәрсликләри һаггында мүәллимләрин һаглы тәнгидләриндән һөрмәтли мүәллифләр һәлә дә лазыми нәтичә чыхармамышлар. Бу дәрсликләрдә әсаслы дәјишиклик етмәдән, јенидән дөнә-дөнә нәшр едирләр. Одур ки, бу китаблар һәләлик һәјатдан чох узагдадыр. Мәктәб һаггындакы Ганунла там сәсләнмир.

Бир гајда олараг мәктәбләрин директор вә дәрс һиссә мүдирләри һәр күндә азы ики саат бу вә ја башга мүәллимин дәрсиндә олмалыдырлар. Лакин тәәссүфлә демәлијик ки, Әли Бајрамлыдакы 1 нөмрәли онбириллик мәктәбин директору К. Гамбајев јолдаш 1961—1962-чи дәрс илинин әввәлиндән апрелин 20-нә кими мәктәб үзрә бир мүәллимин белә дәрсиндә иштирак етмәмишдир. Һәмин мәктәбин дәрс һиссә мүдири М. Гәдиров да бу ишдә өз директорундан о гәдәр дә кери галмамышдыр. Гәдиров јолдаш һәмин мүддәтдә мәктәб үзрә чәми 76 саат дәрс динләмишдир. Бундан башга о, динләдикләри дәрсләрә аид гејдләри дә гара карандашла, гејри-рәсми шәкилдә апармышдыр.

Әли Бајрамлы, Сабирабад вә Имишли рајонларынын халг маариф шө'бәләри, еләчә дә рајон методкабинәләри мәктәбләрдә дил-әдәбијјат дәрсләринин тәдриси мәсәләси илә јахындан мәшғул олмадыглары кими, бу саһәдә габагчыл мәктәб вә мүәллимләрин фајдалы иш үсулларыны башга мәктәбләр арасында јајмагла да мәшғул олмурлар.

Мәктәб һаггындакы Ганун мәктәб рәһбәрләри, еләчә дә мүәллимләр гаршысында чидди вәзифәләр гојмушдур. Мәһз буна көрә дә јерли маариф органы ишчиләри, еләчә дә директор вә дәрс һиссә мүдирләри ушагларын тә'лим-тәрбијәси илә чидди мәшғул олмалы, она рәһбәрлик вә нәзарәти даһа да күчләндирмәлидирләр.

Н. С. Хрушшов јолдаш Үмумрусија мүәллимләр гурултајында (1960-чы ил 9 ијул) демишдир:

«Инди биз коммунизмин мадди-техники базасыны јаратмаг вә јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк кими ики тарихи вәзифә јеринә јетиририк. Әслиндә бу бир просесдир. Әкәр биз совет адамларынын тәһсили вә тәрбијәси саһәсиндә кери галсаг, онда коммунизм гуручулуғу иши мүтләг ләнкијәр».

Кәрим КӘРИМОВ,
Имишли шәһәри, онбириллик
мәктәбин мүәллими.

ОРТА МӘКТӘБДӘ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘНИН ТӘДРИСИ САҺӘСИНДӘ ГАБАГЧЫЛ МҮӘЛЛИМЛӘРИН ИШ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. С. Хрушшов јолдаш чыхышларынын бириндә колхоз кәндинин габагчыл адамларыны кәндимизин мајаклары адландырмышды. Шүбһәсиз, Хрушшов јолдашын бу гијмәтли бәдии ифадәсини өз нәчиб әмәји илә фәргләнән, бөјүмәкдә олан нәслин тә'лим-тәрбијәси илә намусла мәшғул олан габагчыл мүәллимләрә дә аид етмәк олар. Республикамызын мәктәбләриндә өз сәнәтини үрәкдән севән вә дәриндән билән, гәлби јенилик һисси илә дөјүнән, мәктәбин һәјатла, тә'лимин истеһсалатла әлагәсини мөһкәмләндирмәк уғрунда еһтирасла чалышан габагчыл мүәллимләримиз, мајакларымыз аз дејилдир. Бу чүр мүәллимләр көһнәлмиш һәр чүр үсул вә методлары гәтијјәтлә рәдд едәрәк ишдә даһа мүсбәт нәтичәләр верән јени габагчыл үсул вә васитәләр ахтарыб тапыр, онлары педагожи тәчрүбәјә чәсарәтлә тәтбиг едир вә сәмәрәли нәтичәләр әлдә едирләр. Белә мүәллимләрин дәрс дедикләри синифләрдә адәтән тә'лимин кејфијјәти јүксәк олур, шакирдләр әсаслы билик әлдә едир вә газандыглары биликләри һәјатла, тәчрүбә илә бачарыгла әлагәләндирә билирләр. Бир сыра рајонларда апарылан мүшаһидәләр буну ајдын сурәтдә көстәрир. Һеч шүбһәсиз, мәктәбләримиздә ишләјән бу чүр габагчыл мүәллимләрин мүтәрәгги иш тәчрүбәсини өјрәнмәк, тәһлил едиб үмумиләшдирмәк вә јајмаг чох вачиб вә фајдалы бир ишдир.

Биз бу мәгаләдә ики нәфәр бачарыглы дил мүәллиминин тәчрүбәсиндән бәһс едәчәјик.

Сабирабад шәһәр онбириллик мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Расимә Мөһсүнзадә педагожи фәалијјәтә 1955-чи илдән башламышдыр. Онун динләдијимиз бир нечә дәрси биздә белә бир тәсәввүр ојатды ки, Р. Мөһсүнзадә јолдаш

педагожи ишә јарадычы сурәтдә јанашан, јүксәк елми-методик һазырлыға малик истe'дадлы бир мүәллимдир.

Расимә мүәллим VII синифдә «Табесиз мүрәккәб чүмләләр һагда үмуми анлајыш» мөвзусуну кечәркән, габагкы дәрси тәкрарлатдыгдан сонра шакирдләрин кечмиш дәрсләрдән мүрәккәб чүмләјә аид әлдә етдикләри мә'луматы системләшдирмәк вә јени дәрслә кечмиш дәрс арасында әлагә јаратмаг мәгсәди илә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт етди:

1. Мүрәккәб чүмлә нәјә дејилир?
2. Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин өзүнә мәхсус әсасән һансы үзвләрин олмасы шәртдир?
3. Мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр бир-бири илә нечә чүр бағланыр?
4. Ким табесизлик әлагәси үзрә гурулмуш бир мүрәккәб чүмлә дејәр вә изаһ едәр?
5. Ким табелилик әлагәси үзрә гурулмуш бир мүрәккәб чүмлә дејәр вә изаһ едәр?
6. Чүмләнин һәмчинс үзвләри нәјә дејилир?
7. Ким һәмчинс мүбтәдалы бир садә чүмлә дејәр? вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим чүмләнин һәмчинс үзвләрини тәкрарламағы кечмиш дәрсдә шакирдләрә тапшырмышды.

Мүәллим вердији суаллара шакирдләрдән әтрафлы вә дүзкүн чаваблар алдыгдан сонра лөвһәдән белә бир чәдвәл асды.

Һәмчинс үзвлү садә чүмлә	Табесиз мүрәккәб чүмлә
Рә'на вә Фәрһад кәнд мәктәбиндә охујурлар.	Фәрһад јарышда биринчилик газанды вә Рә'на гардашынын мүвәффәгијјәтинә чох севинди.

О, синфин диггәтини чәдвәлә чәлб едәрәк шакирдләрин иштиракы илә чүмләләри мүгајисә етмәјә башлады.

Мүәллим:—Ким дејәр, бу чүмләләр гурулушча нә чүр чүмләләрдир?

Шакирд:—Гурулушуна көрә бу чүмләләрдән биринчиси садә, икинчиси мүрәккәб чүмләдир.

Мүәллим:—Буну нәдән билирсиниз?

Шакирд:—Биринчи чүмлә садәдир, чүнки бир хәбәри вә һәмчинс олан ики мүбтәдасы вар. Икинчи чүмлә исә ики са-

дə чүмлəнин бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлмишдир, буна көрə гурулушча мүрəккəбдир. Һəм дə һəр садə чүмлəнин өзүнə мəхсус мүбтəдасы вə хəбəри вардыр.

Мүəллим:—Бу чүмлəлəрдə охшар чəһəт вармы?

Шакирд:—Һəр ики чүмлəдə вə бағлајычысы иштирак едир. Бу, охшар чəһəтдир.

Мүəллим:—Вə бағлајычысы биринчи чүмлəдə нə кими вəзифə дашыјыр, икинчи чүмлəдə нə кими вəзифə дашыјыр?

Шакирд:—Вə бағлајычысы садə чүмлəдə ики чүмлə үзвүнү (Рə'на вə Фəрһад мүбтəдаларыны) бир-биринə бағлајыр, мүрəккəб чүмлəдə исə ики садə чүмлəни бир-биринə бағлајыр.

Мүəллим:—Ким дејəр вə бағлајычысы табелилик билдирəн бағлајычыдыр, јохса табесизлик билдирəн бағлајычыдыр?

Шакирд:—Вə табесизлик билдирəн бағлајычыдыр.

Мүəллим:—Ким дејəр мүрəккəб чүмлəни тəшкил едəн садə чүмлəлəр бир-бири илə һансы мə'на əлагəси үзрə—табелилик, ја табесизлик əлагəси үзрə бағланмышдыр?

Шакирд:—Бу мүрəккəб чүмлəдə садə чүмлəлəр бир-бири илə табесизлик əлагəси үзрə бағланмышдыр.

Мүəллим:—Буну нəдəн билирсиниз?

Шакирд: — Буну биринчиси ондан билмəк олар ки, мүрəккəб чүмлəни əмəлə кəтирəн садə чүмлəлəри бағлајан вə бағлајычысы табе етмəјəн бағлајычыдыр. Икинчиси дə садə чүмлəлəрин һəр икиси мүстəгилдир, бири дикəринə табе дејилдир.

Мүəллим:—Демəли, бу мүрəккəб чүмлə нə чүр мүрəккəб чүмлəдир?

Шакирд:—Бу мүрəккəб чүмлə табесиз мүрəккəб чүмлəдир.

Р. Мөһсүнзадə јолдаш апардығы мүсаһибəдəн нəтичə олараг табесиз мүрəккəб чүмлəнин тə'рифини дə шакирдлəрдəн алмаға мүвəффəг олду. Бир-биринə табе олмајан ејни һүгуглу чүмлəлəрин бирлəшмəсиндəн əмəлə кəлəн мүрəккəб чүмлəјə табесиз мүрəккəб чүмлə дејилир.

Мүəллим конкрет мисаллар əсасында шакирдлəрə анлатды ки, табесиз мүрəккəб чүмлəлəр өзү дə ики чүр олур: бағлајычылы табесиз мүрəккəб чүмлə, бағлајычысыз табесиз мүрəккəб чүмлə.

Даһа сонра бу мөвзу илə əлагəдар дəрсликдəки материалын гəнаəтлəндиричи олмадығыны нəзəрə алан мүəллим əввəлчəдəн сечиб һазырладығы табесиз мүрəккəб чүмлəлəри шакирдлəрин тапшырыг дəфтəринə јаздырды вə чүмлəлəр үзəриндə əтрафлы иш апардыры. Гејд етмəлијик ки, Расимə мүəллим шакирдлəри мисаллар үзəриндə ишлəдəркəн онларын диггəтини даһа чох табесиз мүрəккəб чүмлəни тəшкил едəн садə чүмлəлəрин мүстəгиллијинə вə ејни заманда онларын мə'на вə интонасијача бир-бири илə бағлы олмасы фактына, садə чүмлəлəр арасында дурғу ишарəлəринин ишлəнмəси гајдаларына вə садə чүмлəлəри бир-биринə бағлајан бағлајычыларын нөвлəринə, бу бағлајычыларын табе етмəјəн бағлајычылар олмасы фактына чəлб едирди.

Сонра мүəллим јазы тахтасына алты исим (Əли, Надир, Солмаз, Азəр, Күлшəн, Фиридун) јазды вə шакирдлəрдəн тəлəб етди ки, һəмин исимлəрин һəр бирини мүбтəда вəзифəсиндə ишлəтмəк шəрти илə хəбəр вə икинчи дəрəчəли үзвлəр артырыб алты садə чүмлə дүзəлтсинлəр. Садə чүмлəлəри исə ики-ики бирлəшдириб табесиз мүрəккəб чүмлə гурсунлар. Шакирдлəр мүəллимин бу тапшырығыны мүвəффəгијјəтлə ичра етдилəр.

Р. Мөһсүнзадə јолдашын евə вердији тапшырыг да шакирдлəрин јарадычы вə мүстəгил ишлəмəлəрини тə'мин едəчəк руһда олду. О, шакирдлəрə тапшырды ки, «Əдəбијјат» дəрслијиндəн, јахуд охудуглары башга китаб вə гəзетлəрдəн үч бағлајычылы, үч дə бағлајычысыз табесиз мүрəккəб чүмлə сечиб дəфтəрлəринə јазсынлар. Мүрəккəб чүмлəлəрдəн һəр биринин нечə садə чүмлəдəн ибарəт олдуғуну вə садə чүмлəлəрин баш үзвлəрини мүəјјəнлəшдирсинлəр. Бундан əлавə, мүрəккəб чүмлəлəри əмəлə кəтирəн садə чүмлəлəрин арасындакы бағлајычыларын нөвлəринə вə дурғу ишарəлəринин ишлəнмə гајдасына да фикир версинлəр. Мүəллим шакирдлəрə дəрслијин 70-чи сəһифəсиндəн «Һəмчинс үзвлəр арасында бағлајычылар» мөвзусуну да нəзəрдəн кечирмəји тапшырды.

Р. Мөһсүнзадə јолдашын һəмин VII синифдə «Табесиз мүрəккəб чүмлəлəрдə бағлајычылар вə бунларда веркүлүн ишлəнмəси» мөвзусунда дедији дəрс дə (биринчи дəрс) чох долғун вə чанлы кечди. Мүəллим иши елə тəшкил етди ки, ев тапшырығынын јохланылмасы илə əлагəдар бир сурəтдə кечмиш дəрсдə өјрəнилəн материал да тəкрарланмыш олду. Сонра һəмчинс үзвлəр арасында ишлəнəн бағлајычыларын нөвлəрини шакирдлəрдəн сорушду.

Даһа сонра ашағыдакы чүмлəлəр əсасында јени материалы изаһ едиб мəнимсəтмəјə кечди.

Бирләшдирмә, гаршылыг вә бөлкү билдирән бағлајычылар.

Һәмчинс үзвлү садә чүмлә.	Табесиз мүрәккәб чүмлә.
1. Рајонумузун колхозлары һәр ил памбыгчылыгдан вә һејвандарлыгдан бол мәһсул көтүрүр.	1. Мән бајагдан бизим халгын талејини дүшүнүрәм вә дүшүндүкчә дә рус халгы көзүмдә бөјүјүр.
2. Нәсиб дајы Зејнәбин үзүнә бахды, амма бир сөз демәди.	2. Таһирин сәбирсизликлә көзләдији «Чапајев» гајығы кәлиб чыхды, анчаг о, бомбош иди.
3. Ја атан, ја да анан сабаһ мәктәбә кәлсин.	3. Ја сән јаз, ја да гој Шүкүфә јазсын.

Евристик мүсаһибә үсулундан бачарыгла истифадә едән Р. Мөһсүнзадә јолдаш чәдвәлдәки садә чүмләләрлә мүрәккәб чүмләләри шакирдләрә мүгајисә етдирәрәк ашағыдакылары ајдынлашдырды.

1. Биринчи ханадакы чүмләләр садә, икинчи ханадакы чүмләләр мүрәккәб чүмләләрдир.

2. Биринчи садә вә мүрәккәб чүмләдә битишдиричи бағлајычы (вә), икинчи садә вә мүрәккәб чүмләдә гаршылыг билдирән бағлајычы (амма, анчаг, лакин), үчүнчү садә вә мүрәккәб чүмләдә бөлкү билдирән бағлајычылар (ја, ја да) ишләнмишдир.

Бу чүмләләрдә ишләнән бағлајычыдан әсас хүсусијјәтләри мүәјјәнләшдирилдикдән сонра мүәллим ушаглары әввәлчә дәрслик, сонра да чалышма үзәриндә ишләтди.

Чалышмада шакирдләрдән ашағыдакылары ичра етмәк тәләб олунурду:

1. Бу чүмләни гурулушуна көрә тәһлил един: Азәр китабларыны көтүрдү вә һамымыз онунла бирликдә мәктәбә кетдик.

2. Бу садә чүмләләрдән табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлдин, амма, анчаг, лакин, ја, ја да бағлајычыларыны мүвафиг чүмләләрдә ишләдин вә дурғу ишарәләринин һарада, нечә ишләндијини изаһ един.

а) Һава гаралды. Јағыш јағмады;

б) Күн чыхмышды. Һава чох сәрин иди;

в) Мәчлисдә адам чох иди. Һеч кәс динмирди;

г) Сән шәһәрә кетмәлисән. О, кәндә кәлмәлидир.

Шакирдләр чалышманы мүстәгил бир шәкилдә ичра етдиләр, истәнилән нәтичәләри алдылар.

Нәһајәт, Расимә мүәллим дәрси јекунлашдырмаг үчүн бу суалларла синфә мүрачиәт етди.

1. Ким бирләшдирмә вә гаршылыг билдирән бағлајычылары көстәрәр?

2. Ким бөлүшдүрмә бағлајычыларыны көстәрәр?

3. Ким бирләшдирмә бағлајычысы иштирак едән бир табесиз мүрәккәб чүмлә дејәр?

4. Ким гаршылыг билдирән бағлајычы иштирак едән бир мүрәккәб чүмлә дејәр?

5. Ким бөлүшдүрмә бағлајычылары иштирак едән бир мүрәккәб чүмлә дејәр вә бурада веркүлүн ишләнмә гајдасыны изаһ едәр?

6. Бирләшдирмә, гаршылыг вә бөлүшдүрмә билдирән бағлајычылар садә чүмләдә нә кими бир вәзифә дашыјыр, табесиз мүрәккәб чүмләдә нә кими бир вәзифә дашыјыр?

Мүәллим шакирдләрә дәрсликдәки 136-чы тапшырығы (7-чи, 8-чи, 9-чу чүмләләр мүстәсна олмагла) евдә ичра етмәји тапшырды.

Үмумијјәтлә, Р. Мөһсүнзадә јолдашын ишиндә онун методик-педагожи үслубуна хас олан бир сыра мүсбәт хүсусијјәтләр мүшаһидә олунурду ки, бу барәдә бир нечә сөз демәк истәрдик. Биринчиси будур ки, Расимә мүәллим шакирдләрин мүстәгиллијини вә фәаллығыны инкишаф етдирмәјә хүсуси фикир верир. О, һәр шеји шакирдләрә һазыр һалда тәгдим едиб онлары пассив динләјичи күтләсинә чевирмир. Әксинә, дәрси елә гурур, елә апарыр ки, шакирдләр дүшүнүр, мүһакимә јүрүдүр, тәһлил едир, тутушдурур, конкрет дил материаллары үзәриндә апардыглары практик ишдән орижинал нәтичәләр чыхарырлар. Беләликлә, ајры-ајры грамматик ганун вә гајдалары шүурлу вә мүкәммәл мәнимсәјирләр.

Расимә мүәллимин иш үсулундакы икинчи мүсбәт хүсусијјәт бундан ибарәтдир ки, о, кечдији дәрсләри һәмишә әјани гурур. Мә'лумдур ки, мәктәбләримиз һәләлик Азәрбајчан дилинә аид әјани васитәлә тә'мин едилмәмишдир. Лакин Расимә мүәллим бу чәтинлијин өһдәсиндән бачарыгла кәлир. О, әл габилијјәти олан шакирдләри дә ишә чәлб едәрәк грамматиканын мүхтәлиф бәһсләринә аид лазыми чәдвәлләр, схемләр вә с. дүзәлдир вә бунлардан дәрсдә сәмәрәли сурәтдә истифадә едир.

Р. Мөһсүнзадә јолдашын ишиндә бир јахшы чәһәт дә будур ки, о, шакирдләрин нитгинә, данышығына чох гајғылы јанашыр вә тәләбкарлыг көстәрир. О чалышыр ки, һәр бир шакирд истәр тапшырыг охујуб изаһ едәндә, истәр дәрс данышанда, истәрсә дә һәр һансы бир суала чаваб верәндә өз фикрини грамматик чәһәтдән дүзкүн, дүшүнүлмүш, мәнтигли, үслубча сәлис вә ајдын чүмләләрлә ифадә етсин. Бу чәһәтдән Мөһсүнзадә јолдаш өз мәнтигли вә ајдын нитги илә шакирдләрә көзәл бир нүмунә верир. Р. Мөһсүнзадә јолдаш һәмчинин шакирдләрин хәттинә вә јазысына да тәләбкарлыгла јанашыр. О, чалышыр ки, ушаглар көзәл хәтлә вә савадлы јазсынлар. Мәсәлән, дәрс данышан шакирд мисал олараг лөвһәјә јаздығы чүмләдә һәр һансы бир сәһв јол верәндә мүәллим бу сәһви башга шакирдләрә дүзәлтдирир вә сәһвлә әлагәдар шакирдин унутмуш олдуғу мүвафиг грамматик гајданы елә орадача кениш изаһ вә тәкрар етдирир. Һәмчинин сәһв јол вермиш шакирдә һәмин грамматик гајданы евдә дәрслијин мүвафиг сәһифәсиндән тапыб нәзәрдән кечирмәји дә тапшырыр.

Мүәллим бу вә ја дикәр мөвзуну тәдрис едәркән, ону шакирдләрә тамамилә јени бир материал кими тәгдим етмир. Өјрәдилән бәһсә вә ја мөвзуја даир шакирдләрин һәлә ибтидаи мәктәбдә алдыглары мә'лумата, илк тәсәввүрләрә әсасланыр. Мүсаһибә вә тәкрар јолу илә шакирдләрин илк тәсәввүрләрини чанландырдыгдан сонра әлагәдар бир сурәтдә мүвафиг бәһси тәдрис етмәјә башлајыр. Белә олдугда шакирдләрдә грамматиканын һәр бир бөлмәсинә вә ја бәһсинә аид ардычыл, системли вә тамамланмыш биликләр, мә'луматлар јараныр.

Расимә мүәллим дәрсдә грамматик тәһлилдән кениш истифадә едир ки, бу да онун иш үсулунда мүсбәт хүсусијјәтләрдән биридир. Мә'лумдур ки, грамматик тәһлил ән фајдалы вә ән тә'сирли мәнимсәтмә вә тәкрар васитәсидир. Расимә мүәллим буну нәзәрә алараг чүмләнин грамматик тәһлилиндән һәм кечмиш дәрси тәкрар етдирәндә, һәм јени материалы изаһ едәндә, һәм јени мөвзуну мәнимсәтмәк үчүн чалышма верәндә вә һәм дә евә тапшырыг верәндә истифадә едир.

Бундан башга Расимә мүәллим лазым билдикдә мүрәккәб чүмләнин тәркибиндәки садә чүмләләрдән бирини дә синтактик тәһлил етдирир. Расимә мүәллим дејир ки, бунун

ән азы ики чәһәтдән әһәмијјәти вар. Бири будур ки, шакирдләр мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләрин һәр бирини өзүнә мәхсус баш үзвләрә малик олмасы фактыны даһа мүкәммәл өјрәнир вә бунун да нәтичәсиндә мүрәккәб чүмләнин гурулушуну даһа јахшы мәнимсәјирләр. Белә олдугда шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмләни һәмчинс үзвлү садә кениш чүмләләрлә гарышдырмырлар. Онлары бир-бириндән асанлыгла фәргләндирирләр.

Икинчиси, шакирдләр бу јолла садә чүмләнин шәхсин иштиракына көрә вә чүмлә үзвләринин иштиракына көрә нөвләрини дә тәкрарлајыр, бу барәдәки биликләрини бир даһа дәринләшдирир вә мөһкәмләдирләр.

Үмумијјәтлә, Расимә мүәллим табесиз мүрәккәб чүмләјә аид ајры-ајры мөвзулары кечәркән етдији кими, грамматик тәһлил заманы да табесиз мүрәккәб чүмлә илә һәмчинс үзвлү садә кениш чүмләнин мүгајисәсинә кениш јер верир ки, бу да бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

VII синифдә мүрәккәб чүмләнин тәдриси саһәсиндә Саатлы гәсәбә орта мәктәбинин дил мүәллими Мирағა Султанов јолдашын да нүмунәви иш тәчрүбәси вардыр. О, мүрәккәб чүмләнин тәдриси илә әлагәдар шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирир, онларда дилин бу вә ја дикәр ганунаујғунлугларыны, факт вә һадисәләрини шүурлу бир сурәтдә мүшаһидә вә дәрк етмәк вәрдишләри тәрбијә едир.

Мә'лумдур ки, шифаһи нитгдә интонасија, јазылы нитгдә исә дурғу ишарәси бөјүк мә'на вә әһәмијјәтә маликдир. Мәктәб тәчрүбәсиндән бу да мә'лумдур ки, шакирдләрин өз шифаһи данышыгларында јол вердикләри әсас гүсурлардан бири интонасија тәһрифләридирсә, јазыларында јол вердикләри әсас нөгсанлардан бири дурғу ишарәләрини, хүсусән веркүлү, гоша нөгтәни вә нөгтәли веркүлү јерли-јериндә ишләдә билмәмәләридир.

Бу чәһәтдән онун VII синифдә «Табесиз мүрәккәб чүмләләрдә дурғу ишарәләри» мөвзусунда кечдији ики дәрсин әсас моментләрини нәзәрдән кечирмәк марагсыз олмаз.

Биринчи дәрс.

Мөвзу: Табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында веркүлүн ишләнмәси гајдасы.

Мүәллим:—(кечмиш дәрси суалларла мөһкәмләндирдик-

дән сонра); табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр арасында ја веркүл, ја нөгтәли веркүл, ја да гоша нөгтә гојулур. Бу күнкү дәрсимиздә јалныз табесиз мүрәккәб чүмләләри әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында веркүлүн ишләнмә гајдасыны өјрәнәчәјик.

Табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасында веркүл ашағыдакы һалларда ишләнир:

1. Табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләри бир-биринә бағлајан гаршылыг бағлајычыларындан (амма, анчаг, лакин) вә иштирак билдирән һәтта бағлајычысындан әввәл веркүл гојулур.

Мисаллар:

1) Галын думан әтрафы бүрүмүшдү, амма шофер машыны чох раһат сүрүрдү.

2) Ләлә чајла долу стәканлары кәтириб масанын үстүнә гојду, анчаг Гүдрәтин фикри-зикри јенә дә Минајевдә иди.

3) Күрд Әһмәд Исфаһанинин вәкили иди, лакин бу һәлә онун јахшы вә ја пислији үчүн гәти бир дәлил ола билмәзди.

4) Јығым башланан күн тарлаја һәмишәкиндән артыг адам чыхмышды, һәтта кәндин гочалары да памбыгчыларын арасында иди.

2. Табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләри бир-биринә бағлајан ја, ја да, һәм, һәм дә, нә, нә дә бағлајычыларындан әввәл (биринчидән башга) веркүл гојулур.

Мисаллар:

1) Дәрнәјин нөвбәти мәшғәләсиндә мә'рузә етмәјә ја сән һазырлаш, ја да Азәр һазырлашсын.

2) Һәм шиддәтли јағыш јағыр, һәм дә гүввәтли күләк әсирди.

3) Бир мүддәт нә мән диндим, нә дә о данышды.

3. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләдә заман, ардычыллыг, зиддијјәт, сәбәб вә нәтичә әлагәләри илә бир-биринә бағланан садә чүмләләр арасында веркүл гојулур.

Мисаллар:

1) Гушлар маһны охујур, чичәкләр өз әтрини әтрафа јајыр.

2) Бу анда синиф отағынын гапысы ачылды, Гүдрәт Исмајылзадә ичәри кирди.

3) Ит һүрәр, карван кечәр.

4) Шиддәтли хәзри әсди, һәр тәрәфи гара булудлар бүрүдү, һава бәрк сојуду.

Мисал көстәрилән чүмләләр әввәлчәдән ағ кағыз үзәриндә ири вә сәлигәли хәтлә јазылыб һазырландығындан дәрсин вахтына гәнаәт едилир.

Мүәллим чалышманын ашағыдакы мәтнини тахтаја јазыр вә шакирдләрдән тәләб едир ки, һәр садә чүмләјә икинчи бир садә чүмлә бирләшдирәрәк табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлдиб дәфтәрләринә јазсынлар, 1-чи, 2-чи, 3-чү, 4-чү вә 5-чи чүмләләрдә мүвафиг бағлајычылардан истифадә етсинләр вә табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр арасында лазыми јерләрдә веркүл ишарәси гојсунлар.

1. Сәс јахындан кәлирди... (амма)
2. Ичласда адам чох иди... (һәтта)
3. Әввәлчә ја сән оху... (ја да)
4. Бурахылыш кечәсиндә һәм драм дәрнәјинин тамашасы олду... (һәм дә)
5. Нә сән динирсән... (нә дә)
6. Һәр ахшам атам гәзет охујур...
7. Онлар машына отурдулар...
8. Онун бôју учадыр...
9. Сәһәр ачылды...

Шакирдләр чалышманы ичра едирләр, мүәллим һәр чүмләни бир шакирдә охудуб изаһ етдирир. Бундан сонра дәрс суал-чавабла јекунлашдырылыр. Дәрсликдәки 140-чы тапшырығын (5-чи вә 7-чи чүмләләр мүстәсна олмагла) ичрасы евә тапшырылыр.

Икинчи дәрс

Мөвзу: Табесиз мүрәккәб чүмләдә ики нөгтә вә нөгтәли веркүлүн ишләнмәси гајдасы.

Кечмиш дәрс јекунлашдырылдыгдан сонра мүәллим, үзәриндә ашағыдакы чүмләләр јазылмыш чәдвәли лөвһәдән асыр.

1. Бу мәнзәрәнин сејриндән дојмајан јалныз Ваһидов дејилди: ишдән гајыдан колхозчулар да дөнүб она бахырдылар.

2. Комсомол тәшкилатынын һесабат-сечки јығынчағы чох

чанлы кечди; чыхыш едәнләр һәм ишдәки нөгсанлары тәнгид етдиләр, һәм дә нөгсанлары арадан галдырмағын јолларыны көстәрдиләр.

Мүәллим шакирдләри чүмләләрдә дурғу ишарәсинин ишләнмә гајдасы үзәриндә дүшүнмәјә сөвг едир вә сонра шакирдләрин јахындан иштиракы илә ашағыдакылары мүәјјәнләшдирир.

Бу табесиз мүрәккәб чүмләләрин һәр бириндә икинчи садә чүмлә биринчи садә чүмләни мә'нача ајдынлашдырыр вә тамамлајыр. Башга сөзлә десәк, мүрәккәб чүмләләрин икисиндә дә садә чүмләләр арасында ајдынлашдырма әлагәси вар, буна көрә дә биринчи мүрәккәб чүмләнин садә чүмләләри арасында ики нөгтә, икинчи мүрәккәб чүмләнин садә чүмләләри арасында нөгтәли веркүл гојулмушдур. Биринчи нәтичә: демәли, табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләр арасында ајдынлашдырма әлагәси олдугда садә чүмләләр арасында әсасән ики нөгтә, бә'зән дә нөгтәли веркүл гојулур.

Сонра мүәллим үзәриндә ашағыдакы чүмләләр јазылмыш икинчи чәдвәли асыр.

1. Колхоз тарласында иш гајнајырды; һамы үрәкдән ишләјир, памбыг әкинини вахтында баша чатдырмаға чалышырды.

2. Һәр јаны гар бүрүмүшдү; евләрә, күчәләрә, һәјәт-бачалара елә бил ағ өртүк салынмышды.

Әввәлки гајда үзрә мүәллим сорғу-суал апарараг ашағыдакылары мүәјјәнләшдирир.

Һәм биринчи, һәм дә икинчи табесиз мүрәккәб чүмләнин икинчи садә чүмләсиндә һәмчинс үзвләр олдуғуна көрә һәр ики табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләр арасында нөгтәли веркүл гојулмушдур.

Икинчи нәтичә: демәли, табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән садә чүмләләрин бириндә вә ја һәр икисиндә һәмчинс үзвләр иштирак едәрсә, бу заман садә чүмләләр арасында нөгтәли веркүл гојулур.

Бундан сонра мүәллим шакирдләри әввәлчә дәрслик, сонра чалышма үзәриндә ишләдир.

Шакирдләр чалышманы ичра едирләр вә мүәллим чүмләләри бир-бир охудуб изаһ етдирир. Сонра шакирдләрдән чағырыб тахтаја ајры-ајры мисаллар үзәриндә ишләдир. Тахтаја јазылан чүмләләри бүтүн шакирдләр дәфтәрләринә

јазыр вә үзәриндә иш апарырлар. Беләликлә дә онлар табесиз мүрәккәб чүмләдә ики нөгтә вә нөгтәли веркүлүн ишләдилмәси гајдасыны ајдын вә мүкәммәл мәнимсәјирләр.

Даһа сонра мүәллим ев тапшырығыны верир. Мирağa Султанов јолдашын бир дил мүәллими олмаг е'тибары илә иш үсулундакыән мүсбәт вә гијмәтли хүсусијјәт ондан ибарәтдир ки, о, дәрсин һәр дәгигәсинин гијмәтини билир вә һәр дәгигәдән сәмәрәли истифадә етмәјә чалышыр, һәм дә буна мүвәффәгијјәтлә наил олур. Шакирдләрә даһа мүкәммәл билик вермәк, онлара даһа фајдалы вә һәјати вәрдишләр ашыламаг—Мирağa мүәллимин педагожи фәалијјәти бу принсипә әсасланыр.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1962-чи ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	Бур.	Сәһ.
Көркәмли шәхсләр М. Ә. Сабир һаггында	II	3
Халгымызын бөјүк шаири	II	5
Көркәмли јазычы, материалист философ, ичтимаи хадим	IV	3
Шакирдләримизә јүксәк савад вә зәнкин нитг мәдәнијјәти верәк	III	3
«Думанлы Тәбриз» романында бејнәлхалг империализмә гаршы мүбаризәнин тәсвири»	III	82
М. Адилов — Сабирин дили вә үслубу һаггында	I	24
Проф. А. Абдуллајев — Гочаман мүәллим, көркәмли методист	I	96
И. Бајрамов — Рус мәктәбләринин IV синфиндә шакрдләрин азәрбајчанча лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк јоллары	I	58
А. Бабајев — Јухары синифләрдә бәдии образларын тәһлили јоллары һаггында	II	61
Һ. Балыјев — Јарадычы јазылардакы үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасында шакирдләрин фәаллашдырылмасы тәчрүбәсиндән	II	72
А. Бабајев — М. Ф. Ахундовун нәзәри-тәнгиди әсәрләринин тәдриси һаггында	IV	53
Досент Ә. Гарабағлы — Әдәбијјат тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгиллијинә кениш јер верәк	I	3
К. Гәһрәманов — Бөјүк ингилабчы-демократ, философ, јазычы (А. И. Кертсенин анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәтилә)	II	87
Ј. Гарабағлы — Әдәбијјат дәрсләринин кејфијјәтини јахшылашдыраг	II	109
Ј. Гарабағлы — Әдәбијјат дәрсләринин ефективлијини артырмаг һаггында	III	12
С. Гочајев — VII синифдә Ә. Б. Һагвердијевин «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин тәдриси»	III	101
А. М. Гурбанов — Сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәси тәдриси һаггында	IV	71
Проф. Ә. М. Дәмирчизадә — Мүасир Азәрбајчан дилинин фонетик-үслуби васитәләри	I	41
Ч. Әһмәдов — М. Ә. Сабир ше'рләринин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин тәдриси һаггында	I	34
Ј. Әһмәдов — Үчүнчү нөв тә'јини бирләшмәләринин тәдриси һаггында	I	49
Ә. Әлијев — Әруз вәзниндә кечилән ше'рләрин вәзнинин тәдриси тәчрүбәсиндән	I	71
М. Әбдүлов вә К. Микајылов — Ахшам мәктәбләринин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат програмы һаггында бә'зи гејдләр	I	98
Б. А. Әһмәдов — Нитг инкишафы диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр	II	95
Ә. Әфәндизадә — V—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили үзрә програм материалларынын бөлкүсү	III	47
Ә. Әһмәдов — Чүмлә үзвләринин тәдрисиндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллыгларыны инкишаф етдирмәк јоллары	III	72
Е. М. Әлибәјзадә — М. Ф. Ахундовун драм әсәрләринин дили һаггында	IV	23
А. Заманов — Көз јашларындан доған күлүш	II	18
И. Јагубов — Ч. Чаббарлынын илк драмлары һаггында	III	19
Ј. Јагубов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри коммунист гуручусунун әхлаг кодекси руһунда тәрбијә етмәк тәчрүбәсиндән	III	107
К. Кәримов — Орта мәктәбдә мүрәккәб чүмләнин тәдриси саһәсиндә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән	IV	98
Ј. Ш. Кәримов — Ибтидаи синифләр үчүн ана дили програмынын бөлкүсү	III	24
М. Мәммәдов — М. Ә. Сабир вә мәктәб	I	14
Р. Мәһәррәмова — Сабирин әсәрләриндә сатирик ифадә формалары	II	29
Әли Мирзәјев — VII синифдә М. Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шикајәт» сатирасынын тәдрисинә даир	II	50
Һ. Меһдијев — Мүбтәданын тәдриси тәчрүбәсиндән	II	106
Б. Пашајева — Ушаг бағчасында ана дили мәшғәләләринин кејфијјәтини јүксәлдәк	I	89
Ә. Рәчәбов — Әли Бајрамлы, Сабирабад вә Имишли рајонларында дил-әдәбијјат дәрсләринин вәзијјәтинә даир	IV	78
Ш. Сејфуллајев — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә бә'зи мүсбәт кејфијјәтләрин ашыланмасы тәчрүбәсиндән	I	67
Ф. Сејидов — «Һопһопнамә»нин дили	II	40
З. Сәмәдов — IX синифдә М. Ф. Ахундовун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә» поемасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	IV	65
Р. Тофиги — Фарс дилиндә шакирдләрин шифаһи нитгини нечә инкишаф етдирирәм	III	111
Р. Хәлилов — Азәрбајчан дилиндә «бир» сөзү вә онун лексик-грамматик хүсусијјәтләри	I	80
С. Һүсејнов — Сејид Әзим вә Сабир	II	11
С. Һүсејнов — М. Ф. Ахундов вә Сејид Әзим Ширвани	IV	41

М. Чәфәр — М. Ф. Ахундовун керүшләриндә мүасирлик IV 12
Ә. Ширинов — Хитаб бәһсинин тәдрисиндә шакирдләрин фәаллығыны инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән II 83
Јени китаблар № 1, 2, 3, 4 103, 117, 116.

Редаксија һеј'əти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Чапа имзаланмыш 2/XI-1962-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^1/_{16} = 3,50$ кағыз вәрәги, чап вәрәги 6,37
ФГ 14317. Сифариш № 4129. Тираж 5.000.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Нефтчиләр проспекти, Һөкумәт еви, X мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Нефтчиләр проспекти, 137.

510

25 гэп.

БҮТҮН МҮӘЛЛИМЛӘРИН ВӘ МААРИФ
ИШЧИЛӘРИНИН НӘЗӘРИНӘ

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»

журналына әлавә нәшр едилән

„АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ“

мәчмуәсинә 1963-чү ил үчүн абунә јазылышы давам едир

(илдә 4 дәфә чыхыр)

Бүтүн мүәллимләр, мәктәбләр, мәктәбдәнкәнар ушаг мүәссисәләри вә маариф ишчиләри өз педагожи мәтбуатына вахтында абунә јазылмаға тәләсмәлидирләр.

Абунә шәртләри: Иллији 1 манат.

Абунә бүтүн рабитә конторларында вә шө'бәләриндә, һабелә мәтбуаты јајан ичтимаи мүвәккилләр тәрәфиндән гәбул олунур.

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1962